

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ

НІКІТІН Ю. В.

РОЩИНА І. О.

**ЕФЕКТИВНІСТЬ НОРМ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА
УКРАЇНИ
У ПОПЕРЕДЖЕННІ ЗЛОЧИНІВ**

Монографія

Київ
2014

УДК 33.85
ББК 67.404.3
Н 62

Нікітін Ю. В., Рощина І. О.

Ефективність норм кримінального права у попередженні злочинів : Монографія – К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2014. – 168 с.

ISBN 978-966-8406-89-8

У монографії комплексно досліджуються теоретичні та практичні аспекти удосконалювання кримінального законодавства України з метою підвищення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинності, а також удосконалення понятійного апарату кримінального права.

Монографія буде корисною для студентів юридичних навчальних закладів і факультетів, працівників правоохоронних органів, судів та інших спеціалістів у галузі права.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВНЗ «Національна академія внутрішніх справ».

Протокол № 8 від 28 грудня 2013 р.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Козаченко І. П., доктор юридичних наук, професор
Дадерко Л. Ф., кандидат юридичних наук, доцент
Іванов Ю. Ф., кандидат юридичних наук, доцент

УДК 33.85
ББК 67.404.3

© Нікітін Ю.В.,
Рощина І.О., 2014
© ВНЗ «Національна академія
управління», 2014

ISBN 978-966-8406-89-8

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕФЕКТИВНОСТІ НОРМ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА У ПОПЕРЕДЖЕННІ ЗЛОЧИНІВ	8
1.1. Понятійний апарат у сучасному кримінальному праві України	8
1.2. Поняття і складові елементи ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів.....	28
1.3. Кримінологічне обґрунтування окремих видів норм кримінального права та їх ефективність у попередженні злочинів	46
1.4. Структурні елементи норм кримінального права та їх ефективність у попередженні злочинів.....	67
1.5. Вплив змін у кримінальному законодавстві на ефективність норм кримінального права у попередженні злочинів	85
Розділ 2. ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ НОРМ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА У ПОПЕРЕДЖЕННІ ЗЛОЧИНІВ	93
2.1. Умови підвищення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів	93
2.2. Правові та організаційні заходи підвищення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів	107
2.3. Виявлення громадської думки та її використання для розробки і прийняття більш ефективних норм кримінального права у попередженні злочинів	120
ВИСНОВКИ	138
Список використаних джерел	144
Додатки	157

ВСТУП

Конституція України закріплює історично обумовлений пріоритет розвитку суспільства: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека є найвищою соціальною цінністю. У період глобалізації та докорінних змін політичних, соціально-економічних та ідеологічних цінностей суспільного устрою України злочинність стала суттєвою загрозою для національної безпеки та демократичного розвитку. Сучасні статистичні дані підтверджують вагомий вплив злочинності на поглиблення кризи в державі. Так, офіційна статистика, яка, зрозуміло, не враховує латентної злочинності, свідчить про те, що, незважаючи на певне зниження злочинності в останні роки, її рівень продовжує залишатися досить високим. Так, у 2010 р. на території України було зареєстровано 505,4 тис злочинів, у 2011 р. – 520,2 тис злочинів, 2012 р. – 447,1 тис.

Нагальність подальшого удосконалення кримінального законодавства, з метою підвищення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинності, а також удосконаленням понятійного апарата кримінального права є необхідною умовою зменшення злочинності в Україні. У системі заходів, застосовуваних для попередження злочинів, важлива роль належить нормам кримінального права. Немає сумніву, кримінальний закон впливає на свідомість людей, а тому є важливим попереджальним чинником. Передбачене нормою кримінального закону покарання здійснює загальнопревентивний вплив, запобігає вчиненню нових злочинів, як засудженими, так й іншими особами. Недостатність в юридичній науці теоретичних і прикладних розробок підвищення ефективності у попередженні злочинів нормами кримінального права обмежує можливість удосконалення кримінального законодавства та ефективність протидії злочинності правоохоронними органами.

Для теорії кримінального права і правозастосовної діяльності у цій сфері суттєве значення мають праці відомих вітчизняних вчених: Л.В. Багрій-Шахматова, М.І. Бажанова, Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова, Т.В. Варфоломєєвої, П.А. Вороб'я, С.В. Гончаренка, В.К. Грищука, О.М. Джужи, Ю.Ф. Іванова, А.Ф. Зелінського, В.К. Матвійчука, М.І. Мельника, В.А. Мисливого, П.П. Михайленка, А.А. Музики, В.О. Навроцького, М.І. Панова, І.П. Лановенко,

В.М. Поповича, М.Г. Сорочинського, В.В. Сташиса, М.О. Стручкова, В.Я. Тація, В.П. Тихого, П.В. Хряпінського, Є.В. Фесенка, В.І. Шакуна, а також російських вчених Г.А. Аванесова, С.В. Бородіна, А.І. Долгової, С.М. Іншакова, І.І. Карпеця, В.М. Когана, В.М. Кудрявцева, В.В. Лунєєва, та зарубіжних науковців П. Джекобса, Е. Дюркгейма, А. Кетле, Г.Д. Лассвелла, Ю. Масуда, Дж. Найта, Дж. Пінателя, Е. Ротшильда, Е. Феррі та інших.

Комплексність попереджальної дії норм кримінального права на свідомість людей зумовили велику кількість підходів, які використовувалися при їх розгляді багатьма вченими-юристами, включно й тими, хто у своїх дослідженнях приділяли увагу лише окремим аспектам цієї проблеми.

Проведені раніше дослідження є вагомим внеском у кримінологію та кримінальне право, проте вони не вичерпують усіх вузлових і окремих питань теми. Вимагають подальшої теоретичної розробки питання, що виникли з прийняттям у 2001 році нової редакції Кримінального кодексу України.

Науковий підхід до явищ суспільного життя, у тому числі до питань попередження злочинів, має бути послідовною лінією держави. Дослідження того, як прийняття, а потім застосування норм кримінального права сприяє попередженню злочинів, створює можливість визначення найбільш доцільних і ефективних заходів з їх подолання.

Викладені міркування й зумовили вибір теми роботи, її теоретичну і практичну актуальність. Основу роботи складає аналіз норм кримінального права під кутом зору їх попереджального ефекту, впливу змін у кримінальному законодавстві на ефективність норм кримінального права у попередженні злочинів, даних судової статистики, а також громадської думки про ефективність норм кримінального права у попередженні злочинів.

Метою дослідження є вироблення цілісної концепції ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів, що містить формулювання пропозицій стосовно їх удосконалення з урахуванням вимог Конституції України та міжнародно-правових актів у сфері прав людини.

Методи дослідження обрані відповідно до мети і завдань дослідження, з урахуванням його об'єкта та предмета. Теоретичним підґрунтям цього дослідження є діалектичний метод наукового

пізнання соціально-правових явищ і засновані на ньому загальнонаукові та окремо-наукові методи.

Так, при дослідженні ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів в Україні застосовувались методи системно-структурного аналізу; формально-логічний та документальний.

Спеціальними теоретичними методами дослідження є: історико-правовий метод, використання якого дало змогу показати історичні витоки і розвиток застосування мір покарання; порівняльно-правовий метод, який застосовувався в процесі порівняння мір покарання Кримінального кодексу України з Кримінальними кодексами зарубіжних держав; статистичний метод, який використано для обґрунтування теоретичних положень роботи даними судової статистики та іншою статистичною інформацією щодо діяльності суду, прокуратури і органів МВС; метод соціометрії, який використано при визначенні параметрів анкетування серед громадян і працівників правоохоронних органів та при обробці отриманих даних.

Емпіричну базу дослідження склали дані статистичної звітності Державної судової адміністрації України і правоохоронних органів України за останні роки. Було проаналізовано дослідження громадської думки методом анкетування за репрезентативною вибіркою – 511 мешканців м. Києва та 275 слідчих м. Києва і Київської обл. Все це дозволило забезпечити достатню репрезентативність дослідження.

Автори використали цілий ряд ідей, узагальнень і висновків вітчизняних та зарубіжних вчених у галузі кримінології, кримінального права, кримінального процесу, філософії, теорії держави і права, психології, соціології та інших наук.

Правовою базою дослідження стали Конституція України, Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, інші законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти, які були чинними на території України з давніх часів і до сьогодні; постанови Пленуму Верховного Суду України, які стосуються кримінального права. Використано відповідне законодавство СРСР, країн близького і далекого зарубіжжя.

Різноманітність джерел інформації та методів при аналізі й узагальненні теоретичних досліджень і практики дозволили виявити

низку проблем, що стосуються підвищення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що комплексність, характер і зміст розглянутих питань, що ґрунтуються на основі аналізу ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів, громадської думки щодо ефективності заходів протидії злочинності, рівня солідарності громадян та громадських організацій із законодавчою оцінкою суспільної небезпеки деяких найбільш тяжких видів злочинів і суворістю санкцій, передбачених за їх вчинення дало змогу запропонувати відповідні заходи підвищення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів. У роботі обґрунтовується низка нових теоретичних положень і висновків, які розширюють наукове уявлення про поняття ефективності попередження злочинів нормами кримінального права і складових елементів ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів.

Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕФЕКТИВНОСТІ НОРМ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА У ПОПЕРЕДЖЕННІ ЗЛОЧИНІВ

1.1. Понятійний апарат у сучасному кримінальному праві України

Після ухвалення 5 квітня 2001 року Верховною Радою України чинного Кримінального кодексу України висловлюються різні точки зору стосовно термінологічної системи, що «запроваджена у Кодексі. Це, зокрема стосується назви Кодексу, терміна «воля», вживаємого у санкції, а також понять «попередження», «профілактика», «запобігання» і «припинення».

Необхідно зазначити, що всебічна та детальна розробка усіх понять і дефініцій кримінального права має основоположне значення для розвитку інших наук кримінального циклу: кримінального процесу, криміналістики, кримінально-виконавчого права, правової статистики, криминології тощо, бо кримінальне право – це базис для вказаної групи (сім'ї) юридичних наук, тобто фундаментальна правова наука. Вона містить у собі вихідний логіко-юридичний матеріал, який лежить в основі цих прикладних наук [1, с. 57].

Також необхідно враховувати, що чим досконаліше понятійний апарат, розроблений наукою кримінального права, тим ефективніше застосовуються норми тісно пов'язаних ним галузей права, які запозичують понятійний «інструментарій» апарат з кримінального права і використовують його лише у тому розумінні, в якому він визначений кримінальним правом як фундаментальною для них наукою [2, с. 71].

Крім того, вживання поняття або терміна у двох і більше значеннях, а також підміна одного поняття або терміна іншим – негативно позначаються як на теоретичній концепції кримінального права, так і на практичній діяльності державних органів і громадських організацій, що протидіють злочинності. Тому особливе значення має наукова обґрунтованість правильності не тільки назви чинного Кримінального кодексу України, а також понять та термінів.

Одним з перших, хто опублікував свою думку про правильність назви чинного Кримінального кодексу України, був доктор юридичних наук, професор М.Й. Коржанський. У роботах «Уголовне право України. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів» (1996 р.) та «Нариси уголовного права» (1999 р.) він доводив, що назва «Кримінальний кодекс» є неправильною. Зокрема, М.Й. Коржанський писав: що руська назва «уголовне право» походить від назви вбивців та покарання. У статях 3 – 5 найдавнішої пам'ятки слов'янського права Руської Правди вбивці називались «головниками», а покарання – «головництвом». На цій основі, на його думку, були створені правові норми давньоруського права, за якими наступала відповідальність у голову (головою). Автор, роблячи посилання на Іпатівський літопис (1871 р.), вказує, що в староруським праві існували норми про відповідальність князя волостию, а чоловіка (боярина) головою: «Рядь нашъ такъ есть: оже ся князь извинить, то въ волость, а мужъ у голову; а Давидъ виновать» [3, с. 4]. Поряд з цим «Полное собрание Русскихъ летописей», виданих у Санкт-Петербурзі в 1845 році, на сторінці 119 містить запис, аналогічний вищезгаданому запису [4, с. 119]. Отже, аргументація, зроблена М.Й. Коржанським відносно неправильності назви «Кримінальний кодекс України», та пропозиції нової назви – «Уголовний кодекс України» має право на існування.

Автор зазначає, що треба зовсім не знати, не відчувати мови, щоб вживати такі словосполучення – злочинне (кримінальне) право, злочинна (кримінальна) відповідальність, злочинна (кримінальна) міліція тощо. Далі автор писав: «сподіваюсь, що буде виправлено чийось історичну помилку (чи лихий намір) і повернено цьому Закону відповідну назву – Уголовний Закон України, уголовное право, тобто право і Закон про відповідальність головою» [5, с. 7].

У роботі «Спогади» (2003 р.), вже після ухвалення чинного Кримінального кодексу України, М.Й. Коржанський знову науково обґрунтовує неправильність назви Кримінального кодексу України, при цьому резонно вказував: «Як можна називати Закон Держави – злочинний? Адже у нас є своя київсько-руська назва цього закону Уголовний, який М. Грушевський пояснив як закон про відповідальність у голову. До речі, російською буде не у голову, а в голову. Це лише українською мовою у голову» [6, с. 82]. Дійсно, М. Грушевський у своїй роботі «Історія України-Руси в 11 томах, 12 книгах»

відзначав, що у староруськім праві існували норми, в яких було зазначено: «Викуп вини за убивство чоловіка, розуміється – свобідного тільки, даний родині покривдженого, називався «головничство» («за голову» в Найдавнійшій Правді)» [7, с. 363].

У наступній своїй праці «Кваліфікація злочинів. Навчальний посібник» М.Й. Коржанський знову обґрунтовує, що Закон держави не може називатися кримінальним, тобто злочинним. В українській мові слово «кримінальний» означає «злочинний», (наприклад, кримінальний аборт, кримінальні структури, кримінальні угруповання). Злочинним, кримінальним може бути лише закон кримінального світу. Тому автор робить висновок, що необхідно вживати історичну першу назву цієї галузі права, що виникла ще за часів Київської Русі, – Уголовне право [8, с. 4].

Будучи переконаним у своїй правоті, що неправильна назва «Кримінальний кодекс» України повинно бути замінено на правильну назву – «Уголовний кодекс» України М.Й. Коржанський у 1998 році вніс пропозицію про зміну назви «Кримінальний кодекс» на «Уголовний кодекс» Голові Комітету Верховної Ради України з питань правової реформи, Голові Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності та боротьби з організованою злочинністю і корупцією, начальникові Юридичного управління Верховної Ради України і Міністру юстиції України. Характерно, що відповідь надійшла тільки від Голови Комітету Верховної Ради України з питань правової реформи, в якій він подякував за надіслані зауваження і пропозиції до проекту Кримінального кодексу України [6, с. 83].

Поряд з цим, в юридичній літературі були висловлені й інші думки Так, О.С. Гордецький, з одного боку нібито погоджується з думкою М.Й. Коржанського, а з іншого боку – без логічного, наукового обґрунтування, намагається заперечувати і доводити не тільки правильність назви чинного Кримінального кодексу України, але й недоцільність давати назву «Уголовний кодекс України». На його думку: термін «кримінальний» походить від латинського слова *crimen* (*crimenis*), що означає «злочин»¹. Від цього слова пішли і назви: «криміналістика», «криміналізація», «кримінологія» і багато

---

¹ Необхідно зазначити, що в слові «*crimen*» автор допустив помилку, правильно слід писати «*crimen*».

інших, у тому числі й «кримінальна міліція» як структурний підрозділ Міністерства внутрішніх справ, і в історії Національної академії внутрішніх справ України зустрічається назва: «Всеукраїнська школа міліції і кримінального розшуку». Таким чином, ці терміни використовуються і у російській, і в українській мовах.

О.С. Гордецький також указує, що М.Й. Коржанський з деяким сарказмом пише, що використання цього терміна, що походить від слова «злочин», означає: «злочинне право», «злочинні структури», «злочинний кодекс». Дійсно, таке припущення зробити можна. Але виникає питання: чому потрібно робити припущення, іншими словами займатися ворожінням, а не досліджувати з наукової точки зору достатньо актуальну проблему. Розмова йде про Закон України, а не який-то художній твір. Якщо термін «злочин» походить від латинського слова «сгімен», що не заперечує і сам О.С. Гордецький, та назва чинного Кримінального кодексу в перекладі на українську мову дійсно буде злочинний кодекс. Автор вважає, що точнішою була б назва «Кодекс про злочини і їх покарання». «Кримінальний кодекс» – назва, яка вже міцно «вклалася» у людські голови і законодавство, хоча, якщо порушити мовні закони, його можна назвати «злочинним».

Кримінал – це злочин, а у кодексі також йдеться і про відповідальність – кару. То можна його назвати Кодексом про кару за злочини, бо покарання – це в ньому головне? Адже існує поняття «карний розшук» – теж не зовсім точний переклад з російського «уголовный розыск».

Але застосовувати поняття «карний розшук» доцільно, бо у практиці діяльності органів внутрішніх справ існує і термін просто «розшук».

Потім О.С. Гордецький пише, що зробимо припущення, що законодавці погодяться з пропозицією М.Й. Коржанського і внесуть зміни у назву кодексу, який регулює відносини, що виникають в разі вчинення особою злочину. Але це відразу викличе обурення не тільки з боку мовників, які доведуть, що це російська назва, а й з боку більшості юристів, видавців, багатьох державних службовців [9, с. 348-349].

Проаналізувавши точку зору О.С. Гордецького відносно назви Кримінального кодексу України, представляється можливим зробити висновок, що роздуми і міркування автора про правильність

або неправильність назви Кримінального кодексу України є науково необґрунтованими.

Поряд з цим це питання досліджував і професор П.Л. Фріс, який у своїй роботі «Кримінальне право України» наголошує, що назва галузі походить від латинського *crimen* – злочин. Аналіз законодавства Польщі, Чехії свідчить, що в цих країнах для визначення цієї галузі користуються терміном «карне право» (*pravo karne*). Якщо розглядати одне з основних призначень цієї галузі – карати за вчинений злочин, то цю назву можна було б визнати вдалою.

І далі автор пише, що російськомовна назва цієї галузі – «уголовное право». Її походження також пов'язане з соціальним призначенням галузі – покаранням винних, які відповідали головою. Коріння назви проростають з найдавнішої пам'ятки східнослов'янського права – «Руської правди», яка і визначала такий вид відповідальності (головою). Беручи до уваги те, що цей правовий акт є джерельним і для українського права, М. Й. Коржанський висунув пропозицію: змінити україномовну назву нашої галузі і перейменувати її на «уголовне право» [10, с.4].

Відзначаючи думку М.Й. Коржанського про необхідність зміни назви Кримінального кодексу України, автор не висловив конкретно своєї думки, як це зробив О.С. Гордецький, чи потрібно дійсно міняти назву Кримінальне право на Уголовне право. Хоча, проаналізувавши вищевикладену думку П.Л. Фріса, уявляється можливим зробити висновок про те, що автор вважає термін «Уголовне право» російською назвою, а термін «Кримінальне право» україномовною назвою.

Якщо, як вірно вважає П.Л. Фріс, латинський термін «*crimen*» в перекладі на українську мову означає злочин, то як може бути правильною назва «Кримінальний кодекс України», оскільки у перекладі на українську мову це означає «злочинний кодекс». Тому тут слід погодитися з думкою М.Й. Коржанського, що треба зовсім не знать, не відчувати мови, щоб вживати такі словосполучення – злочинне (кримінальне) право, злочинна (кримінальна) відповідальність, злочинна (кримінальна) міліція тощо [5, с. 7].

Наша спроба встановити підставу, причину тощо, назви чинного Кримінального кодексу України закінчилася невдачею. Ніде в юридичній або іншій літературі з цього питання немає ніяких даних. Характерно, що і М.Й. Коржанський із цього приводу писав,

що встановити – хто, де, коли і чому назвавши Закон держави кримінальним, злочинним мені поки що не вдалося [5, с. 6].

Звідси і висновок, що на сьогоднішній день необхідні подальші наукові дослідження стосовно наукової і детальної розробки усіх понять і дефініцій кримінального права.

Поряд з цим у санкції Кримінального кодексу України законодавець не по призначенню використав термін «воля», але він невірною відображає суть та сенс призначення санкції. Було б правильно у санкції Кримінального кодексу України замість терміну «воля» використовувати термін «свобода». Щоб більш повно й об'єктивно дослідити і вирішити цю проблему, а також з'ясувати призначення і сенс цих термінів, перш за все, слід почати з етимологічного значення цих понять і термінів.

Поняття термінів «воля» і «свобода» у філософській, психологічній і юридичній літературі тлумачаться достатньо по різному. Різними авторами виділяються різні поняття термінів «воля» і «свобода». З огляду на це ми детально розглянемо їх, а також уточнимо їх співвідношення.

Вважаємо, що дослідження цього питання доцільно почати з поняття терміну «воля». Різні тлумачення поняття терміну «воля» в історії філософії і психології пов'язані з протилежністю детермінізму та індетермінізму: перший розглядає волю як обумовлену ззовні (фізичними, психологічними, соціальними причинами або ж божеством), другий як самостійність і незалежність людини [11, с. 97].

Так, у «Большой энциклопедии» термін «воля» визначається як фізіологічна, психічна здатність тварин і людини довільно, незалежно від зовнішніх умов, викликати або пригнічувати ті або інші фізичні акти, а головним чином, рухи, і виробляти внутрішні імпульси діяльності [12, с. 137].

В Українському радянському енциклопедичному словнику поняття терміну «воля» формулюється як складний психологічний процес, що виявляється в активному прагненні людини до досягнення свідомо поставленої мети, в регулюванні своєї діяльності і поведінки, подоланні труднощів. А також пояснюється, що вольові дії відрізняються від мимовільних (імпульсивних, інстинктивних) тим, що вони є усвідомленими й цілеспрямованими. Воля у людини виникла і розвинулась історично, у процесі праці й суспільної

діяльності. Воля є функцією мозку, однією з форм активного відображення реальної діяльності [13, с. 336].

В Українській юридичній енциклопедії поняття терміну «воля» трактується як соціально обумовлений стан психічного регулювання поведінки суб'єкта, що ґрунтується на його прагненні і здатності до свідомого вибору мети діяльності, шляхів, засобів її досягнення [14, с. 516].

В сучасній Українській енциклопедії поняття терміну «воля» визначається як здібність до вибору діяльності і внутрішніх зусиль, необхідних для її здійснення [15, с. 127].

В Українській радянській енциклопедії 1960 року поняття терміну «воля» визначається як складний психічний процес, що виявляється в активному прагненні людини досягти свідомо наміченої мети, в регулюванні своєї діяльності та поведінки, в подоланні труднощів. А також пояснюється, що вольові, довільні дії відрізняються від мимовільних (імпульсивних, інстинктивних) тим, що вони усвідомлені і цілеспрямовані. Сильна воля є необхідною умовою твердого характеру [16, с. 6].

В Українській радянській енциклопедії 1978 року початок поняття терміну «воля» співпадає з поняттям терміну «воля» даного в Українській радянській енциклопедії 1960 року, але потім більш широко і аргументовано розкривається суть цього поняття, а також йде розшифровка і акцентування на зв'язку терміну «воля» з функцією мозку. А саме: воля у людини виникла і розвинулася історично, у процесі праці і суспільної діяльності. Вона є функцією мозку, однією з форм активного відображення реальної дійсності. Вольові дії детерміновані, тобто причинно-зумовлені відображуваною об'єктивною дійсністю. І.М. Сеченов та І.П. Павлов своїми дослідженнями розкрили фізіологічну основу довільних рухів, показали їхню рефлекторну природу і детермінованість зовнішніми впливами [17, с. 383].

У педагогічній енциклопедії поняття терміну «воля» сформульовано як одна з форм активного віддзеркалення дійсності, пов'язана з дією людей на навколишній світ, з їх практикою; виражається в свідомих діях, направлених на досягнення поставлених цілей, здійснення яких пов'язане з подоланням перешкод: зовнішніх (з боку природи або інших людей) і внутрішніх (що суперечать даній меті бажання і прагнення самої людини). Крім того, дається

пояснення, що вольовій людині властиво й уміння утримуватися від тієї або іншої дії, гальмувати відповідні йому спонуки, погані звички тощо [18, с. 373-374].

У філософській енциклопедії поняття терміну «воля» трактується як свідоме і цілеспрямоване регулювання людиною своєї діяльності. Подібно до всіх інших видів психічних явищ, воля представляє процес, рефлекторний по фізіологічній основі і за типом здійснення. Це означає, що її перша причина лежить на об'єктивному світі, віддзеркалення якого в мізках утворює внутрішню фазу волі, що завершується системою рухових актів або їх затримкою [19, с. 284].

В енциклопедичному словнику 1963 року поняття терміну «воля» трактується як психічна діяльність людини, що виражається у свідомих діях і вчинках, направлених на досягнення поставлених цілей, на подолання зовнішніх або внутрішніх перешкод на шляху до цих цілей. При цьому акцентується увага на тому, що особливо важливе для характеристики волі уміння підпорядковувати свої дії суспільним вимогам. Воля – одна з форм активного віддзеркалення дійсності. Вольові дії підпорядковані об'єктивним закономірностям і так само, як всі психічні процеси, включені в причинні зв'язки і залежності [20, с. 211].

У «Большой советской энциклопедии» поняття терміну «воля» трактується як здібність до вибору мети діяльності і внутрішніх зусиль, необхідних для її здійснення [21, с. 349].

У Білоруській енциклопедії поняття терміну «воля» визначається як свідома саморегуляція суб'єктом своєї діяльності і поведінки, яка забезпечує подолання труднощів при досягненні мети [22, с. 270].

У великій Російській енциклопедії поняття терміну «воля» розглядається як філософське і психологічне поняття, що означає усвідомлену саморегуляцію і управління людиною своїми діями [23, с. 697].

Поряд із цим істотно відрізняється від усіх зазначених вище трактовок понять терміну «воля», поняття терміну «воля» викладене в енциклопедії сучасної України. А саме: поняття терміну «воля» у звичайній українській мові використовують для позначення: а) менталітету особливості осіб та людських колективів, наявність якої дозволяє їм регулювати свої психічні стани і процеси та

скеровувати дії; б) як синонім до слова «свобода» [24, с. 143]. Також у філософській, психологічній і юридичній літературі достатньо часто зустрічається термін «свобода волі». З нашої точки зору цей термін має пряме відношення до питання, що розглядається нами.

У сучасному філософському словнику поняття терміну «свобода волі» визначений як філософське поняття, що означає самовизначення людини у своїх діях. Запеклі спори, що ведуться з часів Сократа навколо свободи волі (чи підпорядкована воля чому-то поза нею, або самодостатня), викликані особливою життєвою значущістю цієї проблеми, її центральним положенням в уявленнях про особу, як суб'єкта етичної і творчої діяльності; від вирішення її залежить визнання відповідальності людини за свої вчинки [25, с. 571].

У свою чергу в Українській радянській енциклопедії поняття терміну «свобода волі» трактується як один з аспектів свободи, в якому розкривається здатність приймати рішення зі знанням справи, панувати над собою [26, с. 71].

У сучасній Українській енциклопедії також термін «свобода волі» визначається як філософське поняття, що позначає здібність людини до самовизначення у своїх вольових актах [27, с. 23].

Разом з тим В.А. Номоконов дещо інакше формулює поняття терміну «свобода волі». На його думку, змістом свободи волі є здатність вибору необхідного суб'єктові варіанту поведінки. Яким буде вибір – суспільно корисним або небезпечним для суспільства, безпосередньо залежить від соціального змісту волі, соціально-етичної позиції особи [28, с. 7].

Якщо проаналізувати і співставити усі вищезазначені поняття терміну «воля», за винятком поняття викладеного в енциклопедії сучасної України, то неважко зробити висновок, що всі ці терміни визначають його як психічну, свідому і доцільну діяльність людини, а також, що воля є функцією мозку.

На нашу думку, найбільш вдалими і науково обґрунтованими є визначення поняття терміну «воля» наведено в Українському радянському енциклопедичному словнику. А саме: «воля» – складний психічний процес, що виявляється в активному прагненні людини досягнути свідомо наміченої мети, в регулюванні труднощів. Вольові дії відрізняються від мимовільних (імпульсивних,

інстинктивних) тим, що вони є усвідомленими й цілеспрямованими. Воля у людини виникла і розвинулась історично, у процесі праці й суспільної діяльності. Воля є функцією мозку, однією з форм активного відображення реальної діяльності [13, с. 336].

Що стосується трактування поняття терміну «воля» викладеного в енциклопедії сучасної України слід зазначити, що це поняття викликає сумнів як з погляду його правильності, так і науковості. Аналізуючи це поняття, виникає два питання: що це за звичайна українська мова і яка є ще в Україні мова, окрім звичайної. Немає сумніву, що в Україні є тільки одна мова – українська. Вона не поділяється на звичайну і ще яку-небудь. Інша справа, на території України, як і в багатьох країнах світу, є місцеві діалекти. Ці діалекти ніяким чином не відносяться до літературної української мови. Тому, можливо автор, або автори, які готували поняття терміну «воля» для енциклопедії сучасної України, якоюсь мірою орієнтувались на чинний Кримінальний кодекс України або на якийсь місцевий діалект, але вже точно не на наукове обґрунтування поняття терміну «воля». Іншого пояснення трактування поняття терміну «воля», даного в енциклопедії сучасної України, знайти важко. Тому, викладене поняття терміну «воля» в енциклопедії сучасної України є невірним, що передбачає необхідних змін в нормативних актах і наукових працях, а тим більше у Кодексі.

Розгляд поняття терміну «свобода» доцільно почати з поняття викладеного у «Большой энциклопедии», де зазначено, що «свобода» це стан самовизначення суб'єкта, що вибирає цілі і засоби своєї діяльності і виступаючого як свідомий і відповідальний творець [12, с. 97].

В юридичній енциклопедії, виданої в Україні вказано, що поняття «свобода» у широкому філософському розумінні, це – природний стан народу або окремої людини, який характеризується можливістю діяти на власний розсуд. У вузькому розумінні – суб'єктивна можливість людини й громадянина здійснювати або не здійснювати певні дії, що ґрунтуються на його конституційних правах і свободах. Основні постулати вчення про свободу: усі люди вільні від народження і ніхто не має права відчужувати їхні природні права [29, с. 441].

У свою чергу, в сучасній Українській енциклопедії поняття терміну «свобода» розглядається як одне з основних понять релігії,

філософії і суспільного життя, що має негативний і позитивний аспекти [27, с. 22].

У філософському енциклопедичному словнику поняття терміну «свобода» визначено як здатність людини до активної діяльності відповідно до своїх намірів, інтересів, у ході якої він домагається поставлених перед собою цілей. Практична реалізація внутрішньої свободи особи здійснюється завдяки об'єктивній можливості, або зовнішньої свободи, для такої діяльності [11, с. 569].

Більш просторове поняття терміну «свобода» розглядається в сучасному філософському словнику. А саме: свобода як здатність людини оволодівати умовами свого буття, долати залежності від природних і соціальних сил, зберігати можливості для самовизначення, вибору своїх дій і вчинків. Свобода виступає однією з універсальних характеристик проблематики людського буття; питання про свободу – один з найважливіших у визначенні людиною своїх позицій, орієнтирів свого життя і діяльності. Проблема свободи пов'язана із специфікою людської історії, у різних типах соціальності вона знаходить конкретну розміреність, по-своєму осмислюється. Поняття свободи пов'язане з поняттями необхідності, залежності (незалежності), відчуження, відповідальності. Взаємовизначення цих понять і відповідний схематизм поведінки людей міняються від епохи до епохи, специфічні для особливих культурних систем [25, с. 439-440].

У філософській енциклопедії поняття терміну «свобода» трактується як усвідомлена необхідність і дії людини відповідно до своїх знань, можливість і здатність вибору у своїх діях [30, с. 559].

В Українському радянському енциклопедичному словнику поняття терміну «свобода» трактується як філософська категорія, у якій відображається свобода дій людини, як розумної істоти. Людська свобода ґрунтується на пізнанні і практичному використанні об'єктивних законів, на підкоренні людиною стихійних сил природи і законів суспільного життя [31, с. 231].

У «Большой советской энциклопедии» поняття терміну «свобода» тлумачиться як здатність людини діяти відповідно до своїх інтересів і цілей, спираючись на пізнання об'єктивної необхідності [32, с. 84].

Аналіз вищезазначених тлумачень терміну «свобода» дає підстави зробити висновок, що воно всі у термін «свобода» вкладають здатність людини діяти відповідно до своїх прав і свобод.

На нашу думку, найбільш вдалим і науково обґрунтованим є визначення поняття терміну «свобода», дане в юридичній енциклопедії, виданій в Україні. А саме: поняття терміну «свобода» у широкому філософському розумінні – природний стан народу або окремої людини, який характеризується можливістю діяти на власний розсуд. У вузькому розумінні – суб'єктивна можливість людини і громадянина здійснювати або не здійснювати певні дії, що ґрунтуються на його конституційних правах і свободах. Основні постулати вчення про свободу: усі люди вільні від народження і ніхто не має права відчужувати їхні природні права [29, с. 441].

Відносно поняття терміну «свобода», окрім викладу трактування цього поняття у словниках і енциклопедій, є вислів і вчених. Так, на думку Ф.Р. Сундурова, свобода особи – поняття виняткове складне і багатогранне. Юристів воно цікавить перш за все як один із моментів взаємодії права і особи. Проте розкрити механізм цієї взаємодії було б важко без аналізу філософського, політичного, соціально-психологічного й індивідуально-психологічного аспектів поняття терміну «свобода», без аналізу її соціального і особового змісту [33, с. 7].

Далі Ф.Р. Сундуров уточнює, що свобода особи – класове явище, тому вона завжди конкретна і обумовлена різними соціальними чинниками і особливостями індивіда [33, с. 10].

Дійсно, від взаємодії прав і свобод особи, багато в чому залежить і криміногенний стан в державі. Якщо у людини немає можливості діяти відповідно до своїх інтересів і цілей на підставі своїх прав, викладених у Конституції, то ні про яку реальну свободу особи говорити не можна. Так, у ст. 49 Конституції України вказано, що у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно, а на практиці громадянинові доводиться платити за лікування в усіх медичних закладах України.

У ст. 53 Конституції України записано, що громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних закладах на конкурсній основі, а на практиці громадянинові доводиться платити за навчання у ВУЗі.

У відповідності до ст. 55 Конституції України права і свободи людини й громадянина захищаються судом. Але коли Президент країни, депутати, громадяни України стверджують, що судова система України повністю корумпована, то як можна говорити про

реальну можливість звичайному громадянину захистити свої законні права у суді.

У ст. 43 Конституції України зазначено, що кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку він вільно погоджується. Проте, наявні сьогодні в Україні безробіття і бідність є у тому або іншому ступені причинами вчинення злочинів з боку безробітних.

Характерно, що у Конституції України, коли йде мова про арешт, тримання під вартою, вибору місця проживання або на вільне вираження своїх поглядів і переконань, то вживається слово «свобода», а не «воля».

Так, у ст. 29 Конституції України зазначено, що кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. У ст. 33 Конституції України також використовується слово «свобода» в наступному поєднанні: кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом.

Аналізуючи вищевикладені статті Конституції України про права і свободи людини, слід зазначити, що ні в одній з них, замість поняття терміну «свобода» не вживається термін «воля». У цьому відношенні характерно, що розділ 2 Конституції України має назву «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», без вживання поняття терміну «воля». Отже, в Конституції України правильно і науково обґрунтовано використовується поняття терміну «свобода».

Тут слід зазначити, що в усіх, виданих і наявних у даний час в Україні словниках термін «воля» для перекладу з російської мови на українську і з української мови на російську мову не використовується. У свою чергу, при перекладі з російської мови на українську мову термін «свобода» переводиться і як «воля», і як «свобода» однозначно. З української мови на російську мову термін «свобода» у словниках переводиться тільки як «свобода».

У даному аспекті слід наголосити, що М. Грушевський у роботі Історія України-Руси, коли йде мова про покарання особи за

вчинений злочин, вживає тільки термін «свобода», а не «воля». Наприклад, аналізуючи систему грошових кар-випкупів він писав: «Коли багатий боярин міг заплатити кару за каліцтво або убивство свobodного чоловіка без особливої труднощі, то бідного вона руйнувала зовсім. Заплатити нпр. 40 гр. вири і 40 гр. головництва за ненавмисне убивство для середнього господаря значило знищити ся матеріально до решти і стратити свободу» [7, с. 365].

Підводячи підсумок аналізу понять термінів «воля» і «свобода», а також їхнього використання у Кримінальному кодексі і Конституції України слід константувати, що поняття терміну «воля» у Кримінальному кодексі України використовується абсолютно неправильно. Адже застосовуючи до людини міру покарання за вчинення злочину держава обмежує його тільки у свободі місця знаходження, спілкування з рідними, вибору своїх дій тощо, але не позбавляє його волі, іншими словами, функції мозку. Тому у Кримінальному кодексі України термін «воля» необхідно замінити на термін «свобода».

Наступне, на що необхідно звернути увагу, ефективність попереджувальної діяльності яка певною мірою залежить від правильного розуміння її сутності. Нині у юридичній літературі, а також і на практиці, поряд із терміном «попередження» вживаються поняття «профілактика», «запобігання» і «припинення».

Одні вчені вважають наведені терміни такими, які збігаються за змістом [34, с. 177-178]; другі – що вони близькі за смисловим значенням [35, с. 292]; треті – що найзагальнішим і широко застосовуваним є термін «попередження злочинів», оскільки він охоплює всі сфери, види і рівні боротьби зі злочинністю [36, с. 130-131]. Існують й інші точки зору [37, с. 162].

Особливу думку з цього питання мають А.Г. Кальман і І.А. Христин [38, с. 156, 160, 184]. Вони вважають, що:

– *профілактика злочинності* – це сукупність спеціальних за характером, цілями, змістом, часом і сферою застосування видів діяльності, здійснюваних державними органами, громадськими організаціями і окремими громадянами, спрямованих на своєчасне виявлення, обмеження, нейтралізацію і усунення факторів, детермінуючих злочинність, її окремі види і групи злочинів;

– *запобігання злочинам* – діяльність по виявленню і нейтралізації осіб, які виявляють намір вчинити злочин, готуються до його вчинення, з метою недопущення реалізації злочинних намірів;

– *припинення злочинів* – різновид оперативного реагування на стадії замаху на вчинення злочину, розпочатої, але не закінченої злочинної діяльності, яка складається із сукупності спеціальних видів діяльності, направлених на недопущення реалізації злочинного наміру;

– *попередження злочинності* – складне, збірне базове поняття, в якому відображена теорія і практика специфічної державно-управлінської діяльності, спрямованої на удосконалення суспільних відносин і скорочення злочинних проявів шляхом усунення причин і умов, що сприяють їх вчиненню. Складовими частинами цієї діяльності з самостійними напрямками і змістом роботи є профілактика, запобігання і припинення.

Проаналізувавши поняття «попередження», «профілактика», «запобігання» і «припинення», які дали А.Г. Кальман і І.А. Христич, можна помітити, що ці поняття найбільш точно і правильно відображають їх призначення, але недостатньо враховують стадії вчинення злочину і функції служб МВС України, що і зумовлює їхнього уточнення.

В літературі ці терміни часто вживають як рівнозначні. Але, співвідношення цих термінів зі стадіями вчинення злочинів, функціями органів МВС, та аналіз цих термінів, що містяться у різних словниках, дають змогу наголосити, що найзагальнішим є термін «попередження злочинів», оскільки він охоплює всі сфери, види і рівні протидії злочинності, а «профілактика», «запобігання» і «припинення» є складовими частинами попереджувальної діяльності з самостійними напрямками і змістом роботи.

Слід наголосити, що важливість наукової обґрунтованості вихідних положень поняття «попередження злочинів», а також відповідності інших положень практичній діяльності правоохоронних органів з попередження злочинів, вкрай важлива з огляду характеру теорії протидії злочинності та використання зрозумілого понятійного апарату. Оскільки йдеться про єдину науку щодо протидії злочинності, то й основний (вихідний) її понятійний апарат має бути єдиним для усіх теорій, які її утворюють.

Визначення розкриває суть предмета, відмежовує останній від усіх інших суміжних з ним предметів. Вживання поняття або терміна у двох і більше значеннях, а також підміна одного поняття або терміна іншим негативно позначаються як на теоретичній

концепції попередження злочинів, так і на практичній діяльності усіх суб'єктів: державних органів, громадських організацій і громадян щодо протидії злочинності.

Враховуючи вищезазначене нами дано тлумачення тільки тих термінів, які узгоджуються зі стадіями вчинення злочину, а також які є складовими терміну попередження злочинів.

У підручнику, підготовленому на кафедрі кримінального права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, вельми докладно висвітлено поняття стадій вчинення злочину. Зокрема зазначено, що стадії вчинення злочину – це певні етапи його здійснення, які істотно різняться між собою ступенем реалізації умислу, тобто характером діяння (дії або бездіяльності) і моментом його припинення.

У зв'язку з тим, що злочином є тільки суспільно небезпечне противоправне і винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину (ч. 1 ст. 11 КК), кожна стадія вчинення злочину повинна являти собою саме таке діяння. Тому не є стадіями вчинення злочину той або інший стан свідомості особи, її думки, прояв намірів, їх формування і виявлення. Це ще не діяння, у якому об'єктивується умисел. Тільки суспільно небезпечні діяння можуть бути заборонені кримінальним законом під загрозою покарання, тільки вони можуть розглядатися як стадії вчинення злочину

КК України визнає злочинними і караними три стадії вчинення злочину: 1) готування до злочину; 2) замах на злочин, що разом з готуванням до злочину становить незакінчений злочин; 3) закінчений злочин, який визначено ст. 13 КК України. Ознаки готування до злочину і замах на злочин передбачені, відповідно, у ст. 14 і 15 Загальної частини КК, а закінчених злочинів – у диспозиціях статей Особливої частини КК. Якщо злочин закінчений, то він поглинає усі стадії вчинення, останні не мають самостійного значення і не впливають на його кваліфікацію [39, с. 171-172].

У ст. 13 КК України зазначено, що закінченим злочином визнається діяння, яке містить усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини цього Кодексу.

У ст. 14 зазначено, що готуванням до злочину є підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину. Готування до

злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності.

У ст. 15 визначено, що замахом на злочин є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини цього Кодексу, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі.

Замах на вчинення злочину є закінченим, якщо особа виконала усі дії, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця, але злочин не було закінчено з причин, які не залежали від її волі.

Замах на вчинення злочину є незакінченим, якщо особа з причин, що не залежали від її волі, не вчинила усіх дій, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця [40, с. 10-11].

Виходячи з викладеного вище, стадії вчинення злочину – це сукупність етапів, що мають самостійне юридичне значення, які проходить злочин ступенево у своєму розвитку по висхідній від моменту виникнення злочинного наміру до моменту його реалізації.

Отже, у кримінальному праві України чітко й однозначно наведені поняття «готування до злочину» і «замах на злочин». Вони, на нашу думку, відповідають діям, які охоплюють поняття «запобігання» і «припинення». В інтересах суспільства найдоцільніше не допустити особу до здійснення цих стадій.

Формування наміру не є стадією злочину, оскільки ступінь суспільної небезпеки, як правило, не досягає рівня, за якого явище переходить у новий якісний стан – злочин. Визрівання (формування) такого наміру – внутрішній психологічний процес, який не завжди відомий оточуючим. Як відомо, за кримінальним законодавством намір здійснити злочин, якщо він висловлений у тій або іншій формі і став відомим стороннім (тобто виявлення наміру), як такий не тягне за собою кримінальної відповідальності. Питання про кримінальну відповідальність за умисний злочин ставиться законодавством починаючи зі стадії здійснення підготовчих дій, яка вражається первинною стадією умисного злочину.

Визнання формування наміру некараною стадією діяльності, спрямованої на досягнення злочинного результату, переслідує певну практичну мету. По-перше, з'являється критерій для розмежування антигромадської спрямованості особи і конкретних злочинних намірів, що вимагають різних попереджуваних заходів. По-друге,

державні органи і громадські організації застосовують певні заходи попередження злочинів. Удосконаленню попереджувальної роботи сприяла б науково обґрунтована система цих заходів, а вона неможлива без чіткого визначення підстав їх застосування. По-третє, внесення визначеності у дану сферу попереджувальної роботи надасть можливість посилити контроль за дотриманням законності.

Таким чином, процес формування наміру доцільно вважати першою стадією розвитку злочинної діяльності. На попередження формування злочинного наміру і мають бути спрямовані зусилля усіх суб'єктів профілактичної діяльності.

Тому, на нашу думку, під профілактикою злочинів слід розуміти діяльність державних органів, громадських об'єднань і окремих громадян з виявлення у суспільстві негативних явищ та процесів, під впливом яких у свідомості окремих осіб може скластися антигромадська установка, і застосування відповідних заходів щодо попередження цих негативних явищ та процесів, а також для подолання або нейтралізації антисоціальної установки, що вже склалася або формується у конкретних осіб.

Головна мета профілактичної роботи стосовно осіб, котрі виявили через свій спосіб життя, поведінку, зв'язки зі злочинними елементами антигромадську установку, полягає у подоланні антигромадських тенденцій в їх поведінці, поглядах і звичках, з тим щоб вони не ставали на злочинний (протиправний) шлях.

Другою стадією розвитку злочинної діяльності, згідно ст. 14 КК України, слід вважати готування до злочину, під час якого особа підшукує або пристосовує засоби чи знаряддя, підшуковує співучасників або змовляється про здійснення злочину, усуває перешкоди, а також умисно створює умови для вчинення злочину. Підготовчі дії означають, що особа від уявного планування своєї злочинної поведінки перейшла до вчинення конкретних дій.

Хоча підготовчі дії відрізняються різноманітністю, вони мають загальні риси. Ці дії обов'язково передують у часі вчиненню злочину, що створює реальну можливість попередження злочинної діяльності на стадії приготування. Головна і відмітна ознака підготовчих дій полягає у тому, що вони не спрямовані безпосередньо на досягнення злочинного результату і тому не створюють безпосередньої загрози об'єкту, що охороняється, а утворюють реальну можливість вчинення злочину.

Попередження реалізації злочинних намірів на стадії приготування шляхом виявлення осіб, котрі мають намір вчинити злочин, і вжиття до них передбачених законом заходів з одночасним виявленням і усуненням причин, під впливом яких у них склалася антигромадська установка, є запобіганням злочину.

При попередженні злочинів, намір вчинити який вже сформувався, домінуючого значення набуває попередження подальшого розвитку умисної діяльності, спрямованої на досягнення конкретного злочинного результату, попередження через застосування закону спричинення шкоди об'єктам, що охороняються, відокремлення злочинної групи, яка формується, і переконання осіб, котрі мають намір вчинити злочин, відмовитися від цього.

На нашу думку, під запобіганням злочинів, намір вчинити якій вже сформувався, слід розуміти комплекс заходів державних органів, що здійснюють протидію злочинності, громадських організацій і окремих громадян, спрямованих на виявлення осіб, які мають намір вчинити злочини, на попередження діяльності, спрямованої на досягнення злочинного результату, на охорону відповідних суспільних відносин і перевиховання нестійких осіб.

Третьою стадією розвитку злочинної діяльності, у відповідності ст. 15 КК України, є замах на злочин.

Замахом на злочин визнається вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК України, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі. Тому, перешкоджання продовженню вже початого злочину на стадії замаху на злочин і застосування до осіб, які чинили замах, відповідних заходів, зокрема кримінально-правових, а також виявлення і усунення конкретних причин, під впливом яких у них склалася антигромадська установка, і умов, що сприяли реалізації злочинного наміру, слід розуміти як припинення злочину.

Суспільна небезпека замаху полягає у тому, що цей етап розвитку злочинної діяльності знаходиться ближче від решти стадій до настання злочинного результату, тому що суб'єкт при замаху безпосередньо посягає на суспільні відносини, які охороняються законом.

На цій стадії прозоро окреслюється об'єкт злочинного посягання. Нарешті, темп перебігу подій на стадії замаху зазвичай значно

прискорюється. Звідси – істотні особливості припинення злочинів на стадії замаху.

У зв'язку з відносною короткочасністю процесу замаху велике значення набувають оперативність, швидкість реагування на сигнали і повідомлення про замах на злочини, вибір моменту припинення злочинної діяльності й, у першу чергу, припинення настання шкідливих наслідків. Необхідно позбавити винного можливості довести злочин до кінця.

Успіх припинення злочинів на стадії замаху залежить від тісної взаємодії усіх правоохоронних органів, насамперед міліції.

Наведене дає можливість зробити висновок: чим ефективніше здійснюватиметься профілактика, тобто дія на людину з метою не допустити формування у неї злочинного наміру, тим менше доведеться витратити сил і засобів на запобігання, припинення злочину, а при його здійсненні – на розкриття та розслідування, тим більше звужуватиметься сфера застосування кримінальних покарань. Тому профілактика – найбільш ефективний і гуманний шлях подолання злочинності.

Профілактика, запобігання і припинення злочинів – це три види (напрями) попереджувальної діяльності. Отже, поняття попередження злочинів – загальне поняття.

Необхідно зазначити, що у статтях 43 і 65 Кримінального кодексу України вживається термін «попередження».

Під попередженням злочинів нормами кримінального права слід розуміти здатність норм кримінального права своєю наявністю, а також їх застосуванням забезпечувати законослухняну поведінку громадян.

Цілком очевидно, що механізм загального попередження злочинів не може бути єдиним і одноплановим для всіх громадян. Різний рівень свідомості людей вимагає з'ясування механізму попереджувальної дії для різних їх груп.

1.2. Поняття і складові елементи ефективності норми кримінального права у попередженні злочинів

Попередження злочинів є одним з найважливіших завдань, що стоять перед нормами кримінального права. У цьому зв'язку однією із задач правової науки є встановлення того, наскільки ефективна діюча правова система у цілому, а також окремі її інститути та елементи щодо попередження злочинів [41, с. 56]. Розвиток вітчизняного кримінального законодавства потребує осмислення загально-теоретичних питань криміналізації суспільно небезпечних діянь з урахуванням змін соціально-економічних відносин з метою підвищення ефективності дії кримінального закону, досягнення поставлених перед ним цілей [42, с. 8]. Сьогодні наша держава і суспільство не ставлять перед собою утопічної мети – викорінення злочинності, яка протягом десятиріч проголошувалась радянською ідеологією в якості основної мети її реалізації. Існування злочинності в суспільстві є так само об'єктивним, як є об'єктивним існування самого суспільства [43, с. 25]. У цьому контексті становить науковий інтерес і питання, що стосується ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів. Не менш важлива, звичайно, і задача прогнозу злочинності. Для того, щоб норма дійсно служила основним критерієм для висновку про відповідальність конкретного суб'єкта, вона повинна мати характер динамічної, відкритої системи розпоряджень зі значною кількістю ступенів свободи, що дозволяє як найкраще враховувати складність, організованість, взаємозв'язок об'єктивних і суб'єктивних чинників, детермінуючих людську поведінку [44, с. 158].

У ст. 1 Конституції України вказано, що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Виходячи з цього, можна зробити висновок про те, що право повинно повною мірою використовуватися для блага людей, воно має служити людям, бути захисником, а не катом [45, с. 144]. Тому значення кримінального права для правового регулювання попередження злочинності визначається перш за все тим, що його нормами окреслено коло дій, вчинення яких карається кримінальним законом [46, с. 145]. На жаль, сучасна кримінальна політика у цілому, і кримінально-правова політика зокрема, виглядає непослідовною, суперечливою, нещирою, а нерідко відверто слабкою. З одного боку, проголошується низка заходів щодо протидії злочинності, а з іншого – організована

злочинність ще ніколи не відчувала себе настільки вільно, зухвало нехтуючи законом та експлуатуючи широкі верстви населення [47, с. 52].

Регулююча роль права полягає у визначенні дій суб'єктів правовідносин [48, с. 31]. У відповідних літературних джерелах зазначається, що норми моралі і права, релігія, а також держава, різні інститути соціального виховання виникають та існують для того, щоб примушувати не прилучених до законів природи людей, що мають комплекс сваволі та ілюзій, до етичної поведінки [49, с. 10]. Ефективність норм кримінального права багато у чому залежить від того, наскільки точно у законодавстві відображено особливості злочинності сучасного періоду [50, с. 309].

На сьогодні проблема ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів в Україні стає однією з центральних у правознавстві. Раніше їй у правовій науці приділялося недостатньо уваги. Опубліковані праці стосувалися тільки деяких аспектів ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів, при цьому навіть не було єдиної думки про поняття «ефективність». Спочатку поняття «ефективність» ототожнювалося з «оптимальністю», «обґрунтованістю» правових приписів [51, с. 116]. Дещо пізніше, з введенням Г.А. Злобіним у теорію ефективності кримінального покарання визначеної категорії «ціль», це поняття почало набувати більш окреслені контури [52, с. 60].

У сучасній юридичній літературі поняття ефективності норм права трактуються по-різному: як правильність; обґрунтованість; доцільність; результативність юридичних норм; їх оптимальність [53, с. 18, 41, 79].

Вбачаючи це логічно постає питання, що ж слід розуміти під ефективністю норми кримінального права у попереджанні злочинів? Ефективність взагалі – це абстрактне поняття, яке означає тільки здатність застосовуваного засобу сприяти досягненню бажаної мети, оцінка ж відноситься не до ефективності, а до мети, досягненню якої сприяє аналізований засіб. У юридичній літературі нема єдиної думки стосовно поняття «ефективність правових норм», не говорячи вже про ефективність норм кримінального права у попередженні злочинів.

Так, на думку Ф.Н. Фаткуліна і Л.Д. Чулюкіна під ефективністю правових норм треба розуміти їх здатність із найменшими витратами позитивно впливати на суспільні відносини й на

установки їх учасників у заданому напрямку при тих соціальних умовах, які реально існують у період їх дії в країні. Вони визначають і критерії (показники) ефективності правових норм. Також вважають за можливе розділити ефективність правової норми на ефективність кожного її структурного елемента (гіпотези, диспозиції, санкції) [54, с. 26, 27, 51].

Не заперечуючи значення кожного із цих елементів для ефективності норми в цілому, слід зазначити, що такий підхід не може бути визнаний відповідним. Безперечно, що індивідуалізація якостей різних структурних елементів правових норм має велике пізнавальне і практичне значення. Такий підхід сприяє виявленню причин недостатньої ефективності правових норм і прийняттю науково обґрунтованих рішень, спрямованих на вдосконалення законодавства. Однак первинним елементом діючої правової матерії є сама правова норма. Правова норма володіє специфічними особливостями, які дозволяють використовувати право в якості цілеспрямованого регулятора суспільних відносин. Власне правові норми в цілому, а не їх структурні елементи, переслідують конкретні соціальні цілі, по ступеню досягнення яких можна судити про ефективність дії правових рішень [55, с. 25].

Для того, щоб дати чітке визначення поняття «ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів», на нашу думку, перш за все, необхідно розглянути складові елементи цієї ефективності. Визначення складових елементів ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів є важливим фактором в її організації і здійсненні. В ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів можна виділити декілька основних складових її елементів. Перш за все слід відмітити, що законодавець, приймаючи ту або іншу норму кримінального права, має на меті певну суспільно корисну мету – отримати максимально позитивні результати в регульованій нею галузі суспільних відносин і для цього забезпечує її можливостями, що сприятимуть досягненню визначеної мети. Якби не ця властивість, законодавство б не досягало своєї мети, тобто було б безцільним. Отже, ефективність норми кримінального права у попередженні злочинів повинна визначатися тим, наскільки її застосування сприяє досягненню мети, яка поставлена перед правовим регулюванням відповідних суспільних відносин, що ж стосується самої мети, то вона досягається тим, що не вчиняються злочини, за які ця норма встановлює відповідальність.

Так як кожна мета є ідеальним виразом майбутнього у теперішньому, моделлю результату наступних дій, правова ціль є моделлю результату, до якого прагне дійти законодавець через правовий вплив. Коли модель (ідеальне) перетворюється в дійсність, можна казати, що позитивний ефект одержано. І чим всебічніший результат, тим вище ефективність. Верхня шкала співпадіння моделі й результату буде означати її максимальну ступінь. Причому, цей рівень ефективності може мати однакове відношення як до норми кримінального права, так і до діяльності з її застосування. Це тому, що при належному здійсненні правозастосування реальна позитивність норми кримінального права не спотворюється, не применшується, а наступає оптимально-ефективний вплив цієї норми. Якщо при цьому витрат немає або були у межах допустимого (запрограмованого законодавцем), то в однаковій мірі високоефективними будуть і самі норми, і дії, які забезпечують їх життєздатність. У таких випадках ефективність норми кримінального права і ефективність правозастосовної діяльності як би зливається в єдине, нерозривне ціле.

Але такий збіг не завжди відбувається. Хоча динаміка норми кримінального права і розрахована на нормальне функціонування механізму його впливу, але вивчення практики правозастосування свідчить про наявність у цій справі поки що суттєвих промахів, які призводять інколи до значних розходжень результату дії норм з її цілями. Чим більше ступінь цього розриву, тим менш ефективною (може до нуля) виявляється правореалізація. Відбувається й так, що творчі можливості норми кримінального права стають реальністю ціною великих затрат, таких, які перевищують допустимі межі. У подібних випадках, зрозуміло, не приходиться казати про злиття ефективності норми кримінального права і ефективності механізму забезпечення застосування цієї норми. Навпаки, вони відокремлюються один від одного. Ступінь досягнення мети правового припису може бути і достатньо високий, але, в силу переваги витрат при його реалізації, дана правозастосовна діяльність не може бути визнана в такий же мірі ефективною. При такий ситуації вимагається внесення необхідних корегувань в організацію правозастосування.

Мета, результат правозастосування і вихідне становище об'єкта, його вплив є загальними, універсальними вимірюваннями ефективності всіх норм кримінального права. Без них не може бути визначена ступінь ефективності ні законодавчих норм, ні діяльності

щодо їхнього застосування. При оцінці ефективності правозастосовної діяльності враховується також об'єм витрат, які мали місце в процесі правозастосування [56, с. 84-85].

Прогнозування можливостей норм кримінального права, що приймаються – це також один із складових елементів ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів. Між тим необхідно аналізувати і прогнозувати ефективність норм кримінального права у попередженні злочинів, які ще не прийняті, а повинні прийнятися [41, с. 58]. Якщо ж ефективність норм кримінального права у попередженні злочинів аналізувати тільки після їх видання, що, на превеликий жаль, у теперішній час і відбувається в Україні, то користі від цього не так вже багато. У цьому сенсі слушно зазначає Ю.В. Баулін, що законодавство повинно адекватно і своєчасно реагувати на зміни у злочинному середовищі й у сфері протидії злочинності, тобто бути динамічним [57, с. 97].

Те, що якась норма кримінального права виявиться неефективною у попередженні злочинів, може бути результатом того, що вона впливає не на ті причини, усунення або розвиток яких необхідні для спрямування відповідного суспільного явища у бажаному напрямі. Прогноз соціальних явищ має, як правило, варіантний характер. У багатьох випадках розвиток подій може бути змінений самим прогнозуванням, психологічним впливом оточуючих. Проте при прогнозі ефективності правового регулювання на основі попереднього прогнозу для досягнення бажаної мети вводиться нова, детермінуюча поведінку людей обставина: нова правова норма. У цьому разі прогноз повинен бути одноваріантний, тобто необхідно передбачати, який результат ця норма принесе (чи скоротиться аварійність після введення нових правил на транспорті; чи скоротиться злочинність внаслідок підвищення суворості покарань тощо) [41, с. 60].

Кожне прогностичне передбачення повинно розглядатися лише як передбачення щодо шляхів, можливостей і вірогідності, обсяг і структура яких детерміновані минулим і теперішнім. Сучасні наукові дисципліни – статистика, кібернетика, соціологія та інші – створили багатий науковий інструментарій для оволодіння соціальним прогнозуванням [58, с. 30, 104].

Ефективність правових норм у попередженні злочинів повинна закладатися законодавцем з урахуванням економічних, політичних, ідеологічних, соціопсихологічних та інших процесів, що відбуваються у суспільстві. Вирішення питання щодо конкретних форм

норми кримінального права, яка приймається, лише врешті решт залежить від об'єктивних законів. Як зазначає П.Л. Фріс, на ефективність норм кримінального права будуть впливати як особливості політичної та правової культури різних прошарків суспільства, соціальних груп населення, так і рівень правової свідомості суспільства [43, с. 246]. У зв'язку із цим, можна погодитись із точкою зору О.М. Яковлева, який підкреслював, що «дія кримінального законодавства тим ефективніша, чим більше вона враховує соціально-психологічні категорії правової свідомості» [59, с. 216].

Питання нормативного регулювання визначаються об'єктивними закономірностями (наприклад, Україна зараз не може обійтись без правової охорони особистості людини), вирішення ж питання щодо конкретних форм норми кримінального права (які види вбивств, тілесних ушкоджень передбачаються, які покарання застосовуються, межі санкцій тощо), хоча й суб'єктивно, але повинно бути науково обгрунтовано і не повинно бути волонтаристським. Тому правова наука повинна досліджувати найбільш ефективні, найбільш доцільні методи регулювання, форми й рамки окремих норм кримінального права, які в найкращий спосіб можуть забезпечити охорону та розвиток суспільних відносин в державі. Тут необхідно зазначити, що законотворча діяльність належить до числа найдорожчих у світі, на яку, наприклад, Сполучені Штати Америки щорічно витрачають понад 1 млрд. доларів [60, с. 12]. І оскільки протидія злочинності, у тому числі законотворча діяльність та впровадження кримінологічної експертизи законопроектів потребують значних фінансових коштів, необхідно в бюджеті країни передбачити відповідну статтю витрат.

Ефективність норми кримінального права у попередженні злочинів – не просто результат, ефект її діяльності, а співвідношення між цим результатом і соціальною метою, покладеною в основу правового припису [61, с. 9]. Тому при оцінці ефективності норми кримінального права у попередженні злочинів слід враховувати не тільки результати, досягнуті стосовно поставленої законодавцем мети, а й ті побічні, які не були метою правового регулювання, але виявилися безпосередньо пов'язані з нею.

Поняття «ефективність» є загальнонауковим і виступає узагальненим виразом проблеми раціональних способів досягнення мети. Ефективність норми кримінального права у попередженні злочинів характеризує підсумок, кінцевий результат реалізації цієї

норми за певний період у сфері, що визначається державою [62, с. 283, 298].

Ефективність норми кримінального права у попередженні злочинів не можна ототожнювати з ефективністю правового регулювання, оскільки остання включає в себе якісні властивості всієї правотворчої та правозастосовної діяльності держави. Правова норма – результат правотворчої діяльності. Наскільки плідно, якісно вона реалізуватиметься, настільки ефективною буде й норма, що встановлюється в процесі даної діяльності.

Було б також неправильно ставити знак рівності між ефективністю норми кримінального права й ефективністю діяльності із застосування норми. Ці категорії співвідносяться між собою як відносно відокремлені величини, необхідні елементи в єдиному правовому регулюванні. Заряд ефективності запрограмований у структурі і безпосередніх цілях норми кримінального права. Ця її якість як загальна, обов'язкова, постійна властивість залишається незмінною як у статичному, так і в динамічному стані доти, поки не зміниться або не втратиться її соціальна цінність.

Однак, якщо норма кримінального права має на меті передусім попередження конкретних злочинів і ця мета повністю або значною мірою досягається за допомогою самого факту публікації даної норми, то у такому випадку незастосування закону свідчить про високий рівень її ефективності. У протилежному випадку часте застосування норми кримінального права не може розглядатися як показник високого рівня її ефективності, оскільки вона не досягла бажаного наслідку – вона не впливає належним чином на членів суспільства [63, с. 234].

Діяльність завжди припускає рух, процес, успіх якого головним чином залежить від можливостей, здібностей конкретної людини (людей), у даному разі правозастосовувача – основного компонента будь-якої правозастосовної системи. Звідси й межі ефективності її не постійні, динамічні. У зміст правозастосовної діяльності, окрім безпосереднього застосування самої норми, входить ще й встановлення підстав її застосування, здійснення низки дій, форм, засобів і способів, що забезпечують належну і продуктивну реалізацію норми. Вони теж мають властивість ефективності, і від правильності їх вибору та поєднання залежить ефективність конкретного випадку правозастосування. Тому в юридичній літературі термін

«ефективність» вживається також стосовно механізму дії засобів забезпечення норми [56, с. 79-80].

Мало мати гарний закон, треба добиватися ще його застосування й виконання. Закон живе тоді, коли діє. У загальній теорії права правозастосовна діяльність розглядається як різновид управлінської діяльності, що має свою специфіку, але підпорядковується загальним закономірностям соціального управління [65, с. 24]. Але на різних етапах розвитку суспільства можуть зустрічатися різні труднощі й особливості у правозастосуванні [64, с. 219].

Правозастосовна діяльність має свою, цілком певну мету – забезпечити своєчасне, правильне застосування норм, що дозволить таку їх реалізацію, яка надасть оптимальний варіант їх сприятливої дії на відповідні суспільні відносини. Оскільки це так, то ефективність правозастосування досягається не просто за рахунок власних можливостей норми, а в результаті якісного здійснення всього комплексу правозастосовних дій. Якщо в якійсь ланці даної діяльності страждає якість, то навіть найкраща, найефективніша норма може не дати потрібного результату.

Наведені обставини дають підставу розглядати ефективність правозастосовної діяльності у попередженні злочинів як щось загальне, яке складається з ефективності самих норм у попередженні злочинів та кожного із засобів, дій і способів, які застосовуються у ході цієї діяльності. Але це не проста сума складових, а об'єктивний синтез їх можливостей, що проявляють себе у взаємозв'язку, взаємозалежності. Дане положення, у свою чергу, вимагає докладного вивчення ефективності усіх цих складових, оскільки важливо знати, які з них дають найбільші результати, а які – найменші. Без знання їх переваг і негативних сторін неможливо мати точне уявлення ні про ефективність правозастосовної діяльності у цілому, ні про ефективність правових приписів, які реалізуються. Може статися так, що правозастосовні органи діють бездоганно, але якісь інші ланки правового регулювання не спрацьовують і, як наслідок, запланований законодавцем результат не настає. За такого становища не можна обійтися без диференційованого вивчення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів та їх частин, які регулюють правозастосовну діяльність [56, с. 80-81].

Розмежування цих понять має значення не тільки для виявлення вразливого місця (причин неефективності або недостатньої

ефективності) у механізмі правової дії, а й для визначення конкретних шляхів їх усунення. При цьому треба мати на увазі, що прийоми ліквідації дефектів, виявлених у правовій нормі, і недоліків, які має діяльність із застосування норми, абсолютно різні. У першому випадку – вдосконалення норми законодавчим шляхом, у другому – поліпшення якості роботи правозастосовних органів.

У нинішній час суспільству не байдуже, за рахунок яких зусиль і коштів, якою ціною досягається результат, яка ефективність праці. Тому слід здійснювати поставлені завдання економно, з найменшими витратами і найбільшою віддачею для суспільства. Виходячи з цього, економічність, чинник розумного вибору (з числа дозволених законом) найбільш раціональних, економічно вигідніших, менш збиткових для держави засобів і способів досягнення правової мети слід розглядати як ознаку, що характеризує ефективність правозастосовної діяльності. Звідси – чим менше витрат і більше позитивних результатів за даних умов, тим ефективніша ця діяльність.

Практика правозастосування знає немало випадків зворотнього характеру. Якщо взяти, наприклад, сферу кримінального судочинства, то можна зустріти факти, коли з різних необ'єктивних причин допускаються повторні допити свідків, пов'язані з відривом їх від виробництва, огляди, відтворення, обшуки, дорогі експертизи і, навіть, провадження додаткового розслідування та повторний судовий розгляд кримінальних справ, зважаючи на помилки і недоліки при первинному їх розгляді. З такими фактами завжди пов'язуються зайві матеріальні, трудові та моральні витрати. І це, як правило, трапляється з вини працівників, що здійснюють кримінальне судочинство. Тому всі ті витрати та інші негативні наслідки, які мають місце при правозастосуванні об'єктивно слід віднести не на рахунок ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів, а на рахунок правозастосовної діяльності [56, с. 81-82].

У той же час було б помилковим абсолютизувати ці поняття, проводити між ними непрохідну межу. Як елементи, складові єдиного цілого всього правового регулювання вони знаходяться у взаємозв'язку, в залежності один від одного. Спільність даних понять полягає також у тому, що ефективність як самої норми кримінального права у попередженні злочинів, так і діяльності з її застосування встановлюється на основі аналізу і оцінки одних і тих самих наслідків – фактичних змін, які відбулися в об'єкті дії внаслідок правозастосування. Їх об'єднує й те, що названі категорії

мають, по суті, однакову спрямованість. На отримання максимуму суспільно корисного результату спрямовано, врешті рещт, зміст як правових приписів, так і роботи з їх реалізації.

Під результатом тут наразі маються на увазі всі ті реальні зміни у стані регульованих відносин і поведінці їх суб'єктів, які настали завдяки правозастосуванню. Саме конкретними наслідками правової дії перш за все характеризується здатність правової матерії сприятливо впливати на суспільні відносини. А який отриманий результат, наскільки він позитивний – визначається з урахуванням початкового (до застосування норми), досягнутого (після її застосування) і передбачуваного (наміченого законодавцем) стану об'єкта правового регулювання.

Для вимірювання ефективності норми кримінального права у попередженні злочинів, виявлення її ступеня важливо також знати цілі цієї норми. Лише порівнюючи результати застосування норми з її безпосередньою метою, можна оцінити наскільки вона ефективна.

Ефективність правозастосовної діяльності встановлюється також виходячи з її цільової спрямованості, бо в основу даної діяльності, як і у створення правових норм, покладено точно визначені об'єктивними потребами суспільного розвитку соціально корисні цілі [56, с. 81-83]. Поряд з цим ефективність дії правових норм залежить і від певних об'єктивних та суб'єктивних умов, які відносяться як до самого права, так і сфері його реалізації. Усяка норма створюється й діє не в «порожнечі», а в реальній сукупності суспільних відносин, на основі й у рамках існуючого буття й суспільної свідомості. Характер взаємозв'язку правової норми з різними сторонами громадського життя й визначають ті умови, які в остаточному підсумку забезпечують ефективність її дії [55, с. 76].

Не менш важливу роль для визначення ступеня ефективності правозастосовної діяльності відіграє і своєчасність застосування юридичних норм, строки реалізації, повнота використання правових засобів для досягнення мети, стабільність, законність, обґрунтованість правозастосовних актів, що характеризує її якісну сторону. Залежно від характеру і змісту діяльності можливі й інші показники ефективності. Словом, їх коло може бути настільки широке і різноманітне, що одні з них (універсальні) і їх можна застосувати для всієї правової надбудови, другі – для певної її частини, треті – лише для визначеної правової сфери тощо. При такому різномайтті параметрів оцінки ефективності не виключається й можливість того,

що умови ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів, засоби її забезпечення у деяких випадках виступатимуть як показники ефективності правозастосування, оскільки між передумовами, засобами забезпечення і показниками ефективності існує діалектичний взаємозв'язок, взаємодія, що сприяє переходу одного в друге. Їх вибір у кожному окремому випадку робиться виходячи з масштабності, специфіки досліджуваного правового явища та конкретних умов визначення його ефективності [56, с. 85].

У плані дослідження ефективності норм кримінального права у попередженні злочинності особливий інтерес становить вивчення питань подолання рецидиву. Розуміючи під рецидивом вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин, за станом рецидивної злочинності певною мірою можна судити про ефективність норм кримінального права у попередженні злочинності.

Стан рецидивної злочинності завжди показує, наскільки ефективна діяльність держави у сфері протидії злочинності, наскільки саме суспільство страждає від різних проблем [66, с. 1]. Однією з ознак підвищеної суспільної небезпечності рецидивної злочинності виступає той факт, що ці злочинні прояви мало «чутливі» до попереджувальних, зокрема, пенітенціарних заходів. Навіть ізоляція від суспільства нерідко розцінюється цими злочинцями не як кара, а як щось супутнє, своєрідні «витрати», що час від часу супроводжують їх життя. У місцях позбавлення волі вони можуть продовжувати свою протиправну діяльність. У цьому зв'язку в літературі не раз наголошувалося на дезорганізуючому впливі рецидивістів на роботу виправних установ [67, с. 95] та неспроможності останніх впливати на ресоціалізацію осіб які звільняються з місць позбавлення волі. Щорічно в установах Департаменту України з питань виконання покарань реєструється близько 500 злочинів. При аналізі злочинності в місцях позбавлення волі слід урахувати значну латентність окремих видів злочинів (побої, мордування, хуліганство тощо) [68, с. 201].

Подібне ставлення з боку рецидивістів до покарання, у свою чергу, як відповідна реакція суспільства тягне закріплення в суспільній свідомості думки про необхідність посилення суворості кримінальної політики як єдиного і ефективного засобу боротьби з рецидивною злочинністю.

Основною властивістю рецидивної злочинності є її підвищена суспільна небезпечність, що не зводиться до суспільної небезпечності окремих рецидивних злочинів та осіб, які їх вчинили, а також до розуміння суспільної небезпечності чи-то злочинного діяння, чи-то особи або наслідків діяння з позицій кримінального права. Це інтегративна властивість, що утворюється внаслідок деструктивного впливу цього виду злочинних проявів на суспільні відносини, соціальні інститути, саму кримінальну реальність тощо. Ступінь негативних наслідків цього впливу є настільки відчутною для системи функціонування нормальних суспільних зв'язків, що цілком дозволяє віднести цей вид злочинних проявів у загальному масиві злочинності до категорії найбільш небезпечних. Крім того, уявляється логічним, що вимір підвищеної суспільної небезпечності рецидивної злочинності слід вести від суспільної небезпечності первинної злочинності, а конкретними проявами підвищеного ступеня суспільної небезпечності вважати її вплив у вигляді сукупності різноманітних негативних наслідків як на стан первинної злочинності, так і на інші явища і соціальні інститути. У цьому впливі, власне, і відображається зміст підвищеної суспільної небезпечності рецидивної злочинності.

З огляду на це, слід зазначити, що за вироками, які набрали законної сили, щорічно притягається до кримінальної відповідальності близько 36 тис. осіб, або 25% від загальної кількості засуджених, які були раніше судимі та мали не зняту або непогашену судимість, тобто кожен четвертий від загальної кількості засуджених. Характерно, що з них 9 тис. осіб, або 24,6% були раніше звільнені умовно-достроково [69, с. 26].

Здійснення такої кількості злочинів особами, які були раніше звільнені, свідчить про те, що стаття 81 КК України «Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання» потребує вдосконалення. Так, згідно ст. 81 КК України, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання може бути застосовано після фактичного відбуття засудженням:

1) не менше половини строку покарання, призначеного судом за злочин невеликої або середньої тяжкості, а також за необережний тяжкий злочин;

2) не менше двох третин строку покарання, призначеного судом за умисний тяжкий злочин чи необережний особливо тяжкий злочин, а також у разі, якщо особа раніше відбувала покарання

у виді позбавлення волі за умисний злочин і до погашення або зняття судимості знову вчинила умисний злочин за який вона засуджена до позбавлення волі;

3) не менше трьох чвертей строку покарання, призначеного судом за умисний особливо тяжкий злочин, а також покарання, призначеного особі, яка раніше звільнялася умовно-дostroково й знову вчинила умисний злочин протягом не відбутої частини строку покарання.

Такі строки фактичного відбуття покарання засудженим, після якого він може бути звільненим від відбування покарання не сприяють боротьбі з рецидивною злочинністю.

Отже, одним із напрямів подолання рецидивної злочинності, на нашу думку, є удосконалення кримінального законодавства. Особливо це стосується ст. 81 КК України «Умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання». Щоб підвищити дієвість цієї статті, слід викласти її у наступній редакції:

«Стаття 81. Умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання

1. До осіб, що відбувають покарання у виді виправних робіт, службових обмежень для військовослужбовців, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі, може бути застосоване умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання. Особу може бути умовно-дostroково звільнено повністю або частково і від відбування додаткового покарання.

2. Умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання може бути застосоване, якщо засуджений сумлінною поведінкою і ставленням до праці довів своє виправлення.

3. Умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання може бути застосоване після фактичного відбуття засудженим:

а) не менше двох третин строку покарання, призначеного судом за злочин невеликої або середньої тяжкості, а також за необережний тяжкий злочин;

б) не менше трьох чвертей строку покарання, призначеного судом за умисний тяжкий злочин чи необережний особливо тяжкий злочин.

4. Особа, яка раніше звільнялася умовно-дostroково і знову вчинила умисний злочин, не підпадає під повторне умовно-дostroкове звільнення».

Переоцінювати значення позбавлення свободи не можна тому, що цьому покаранню властиві відомі суперечності, у чому неважко переконатися, якщо зважити на такі обставини:

а) ставлячи перед собою мету максимально пристосувати людину до життя в нормальних умовах суспільства, її вимушені відокремити, ізолювати від суспільства;

б) бажаючи замінити у свідомості злочинця шкідливі уявлення і звички правильними поглядами, намагаючись прищепити йому соціально корисні якості, його, проте, поміщають до інших злочинців, де взаємне «зараження» негативними уявленнями найвірогідніше;

в) прагнучи привчити злочинця до життя в нормальному середовищі, в умовах свободи, його в той же час поміщають у таку обстановку, яка різко відрізняється від життя свободних людей. Позбавлення свободи – в принципі ненормальний, неприродний стан для людини;

г) щоб знову не скоїти злочин, людина повинна мати можливість після виходу на свободу активно діяти (підшукати собі роботу, вчитися, успішно працювати, вирішувати побутові проблеми, не піддаватися спокусам легкого життя). Здатність людини до активної соціально корисної діяльності – неодмінна умова її остаточного відриву від злочинного способу життя. Тим часом, покарання у виді позбавлення свободи відбирає у людини значну частину самостійності, привчає до пасивного руху руслом заведеного розпорядку [70, с. 58-59].

Тому слід визнати вірною в теперішній час тенденцію судової практики України, яка все більше орієнтується на європейські стандарти щодо питань призначення покарання, котрі не пов'язані з позбавленням свободи.

Проаналізувавши викладене вище, можна зробити висновок, що вивчення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинності дуже важливе для: а) вибору найбільш соціально доцільного заходу впливу на особу, яка вчинила злочин; б) подальшого вдосконалення кримінального законодавства; в) поліпшення діяльності державних органів, громадських об'єднань і громадян у запобіганні злочинності.

Тут слід зазначити, що людська діяльність є складною сукупністю різних актів поведінки, конкретних їхніх форм і видів, що перебувають між собою в самих різних зв'язках і сполученнях. Так,

відомий психолог А.Н. Леонтьєв відзначає, що окремі конкретні види діяльності можна розрізнити між собою за якою завгодно ознакою: по їхній формі, по способах їхнього здійснення, по їхній емоційній напруженості, по їх тимчасовій і просторовій характеристиці, по їхніх фізіологічних механізмах тощо [71, с. 28].

Тому на прийняття відповідного рішення впливає як вивчення, так і аналіз ефективності впливу норм кримінального права на попередження злочинів. Відсутність всебічних кримінологічних досліджень всіх аспектів зазначеної проблематики може привести до помилкових висновків.

З нашої точки зору, потрібно вказати на дві помилки, які іноді є причиною неправильного підходу до вивчення та аналізу ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів.

Перша: погляд на діяльність як нічим не обумовлений та не обмежений прояв волі суб'єкта, в якості якого може розглядатися і суспільство, і держава, і особистість. Це веде до суб'єктивізму як при постановці завдань, так і в їх оцінках.

Друга: погляд на діяльність як на відносини, що розвиваються винятково «самі собою», як би без участі суб'єкта, або, у всякому разі, незалежно від особливостей суб'єкта. Це – основа теорії «самопливу», недооцінки особистісного, суб'єктивного підґрунтя, що означає на практиці зневагу завданнями вдосконалювання діяльності, підвищення її ефективності.

Дослідження сучасної ефективності норм кримінального права свідчить, що ще не переборений волонтаристичний підхід не тільки до прийняття тієї або іншої норми кримінального права, але й до правозастосовної діяльності. Свідченням цьому є багато фактів порушення кримінальних справ відносно різного рангу посадових осіб, взяття їх під варту, а потім припинення цих кримінальних справ з реабілітуючих підстав.

Не менш небезпечна й інша крайність: недооцінка особистісного, суб'єктивного фактора діяльності. Ефективність норм кримінального права у попередженні злочинів залежить, в остаточному підсумку, від виконавців, які їх реалізують. Як би не вдосконалювали організаційну структуру роботи, наприклад, районних судів, там, де судді погано підготовлені, корумповані, байдужі до своєї справи, а також користуються привілеєм недоторканності, неможливо одержати бажані результати. Тому й необхідний системний

підхід до підвищення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів.

Немає сумніву в тому, що законодавство має виховний вплив тоді, коли вся його система відображає об'єктивні потреби і можливості суспільства, враховує всі різноманіття суспільних стимулів, інтересів та потреб. Ефективність виховного впливу законодавства залежить від дієвості заходів з його впорядкування – систематизації.

Зрозуміло, ефективність норм кримінального права у попередженні злочинів не визначається лише якістю виховного впливу. Слід враховувати і співвідношення між фактичним результатом і тими соціальними цілями, для досягнення яких ці норми були прийняті. Будь-яка правова норма покликана насамперед забезпечити правомірну поведінку людей, проте забезпечення останньої – не самоціль, воно водночас є засобом для досягнення глибших соціальних цілей, що мають суспільно значимий сенс. Норми права виступають регуляторами суспільних відносин, їх неухильне виконання, режим законності – одна з найважливіших умов соціальної ефективності правового регулювання [72, с. 112].

На думку Ч. Беккарія, щоб попередити злочини, треба зробити так, аби закони були ясні та прості, щоб усі сили нації були зосереджені на їх захисті й не були використані навіть частково для того, щоб їх розтоптати. Зробити, щоб вони захищали не стільки стани, скільки самих людей. Зробити, щоб вони вселяли шанобливий страх людям і люди боялись тільки їх [73, с. 232].

Наведене дає підставу виділити заходи щодо вдосконалення законодавства в один із головних напрямів попередження правопорушень, основу якого становить нормотворча діяльність, яка спирається на вивченні дієвості правозастосовної практики, соціальної ефективності правових норм, зокрема норм, що регулюють організацію і здійснення попередження правопорушень. Вивчення чинників, які сприяють або перешкоджають ефективному застосуванню правових норм, одна з головних умов законотворчого процесу бо для розвитку суспільного організму величезне значення має досконале законодавство. В узагальненій, концентрованій формі закони повинні виражати волю народу, основні напрями політики держави. Роботу з удосконалення законодавства треба здійснювати постійно, щоб воно не відставало від життя, щоб наші закони, залишаючись стабільними, правильно відображали процеси, які відбуваються в суспільстві.

Право завжди має захищати і охороняти регульовані ним суспільні відносини. Норми права повинні містити приписи певної поведінки і передбачати санкції за їх порушення, виконуючи загальнопревентивну функцію.

Ефективність загальної превенції визначається, головним чином, такими обставинами: а) відповідністю норм закону суспільній правосвідомості; б) послідовністю їх застосування, в тому числі невідворотністю відповідальності; в) стабільністю вироків та інших рішень правоохоронних органів з питань боротьби з правопорушеннями [74, с. 209].

Виділяючи як самостійну превентивну функцію права, не можна не зазначити, що соціальне призначення права полягає не лише у регулюванні та охороні, а й у попередженні порушенням права. Адже небезпека правопорушення полягає не тільки у шкоді, заподіюваній окремим особам або, навіть, державі й суспільству в цілому, а й у стимулюючій дії на поведінку інших осіб з низьким рівнем правосвідомості. Попереджувальне функціонування кримінального закону припускає не стільки сприяння усуненню причин та умов, що породжують злочинні зазіхання на об'єкти, які охороняються законом, скільки недопущення самого прояву названих обставин у формі злочинів [75, с. 141].

Будь-яка діяльність, у тому числі й попередження злочинів, передбачає діяча – суб'єкта, який є носієм функціональних прав і обов'язків, має певну компетенцію щодо участі у такій діяльності. На нього поширюються норми, що регламентують діяльність, режим законності тощо. Правильне визначення поняття суб'єкта і системи суб'єктів попередження злочинів, обсягу і меж їхньої діяльності на усіх рівнях багато в чому обумовлює належну організацію попередження злочинів, а отже, його ефективність.

Разом з тим поняття суб'єкта попередження злочинів не одержало ще належного визначення. Зазвичай воно замінюється простим переліком суб'єктів, який охоплює всі органи і організації, що існують у країні. Так А.Э. Жалінський розуміє під суб'єктами попередження злочинів тільки фізичних осіб і класифікує їх за ступенем залучення у цю діяльність [76, с. 151].

Аналіз літературних джерел і практики свідчить, що в системі суб'єктів попередження злочинів включають державні органи і установи, органи місцевого самоврядування, громадські організації та формування, службових осіб, а також окремих громадян.

Для визначення суб'єкта попередження злочинів Ю.Д. Блувштейн запропонував основні ознаки, якими даний суб'єкт повинен володіти, це: цілеспрямоване здійснення попередження злочинів як явної функції; здатність сприймати і використовувати досвід системи; поєднання з іншими елементами системи по «горизонталі» (координація) і по «вертикалі» (субординація); здійснення своєї поведінки у відповідності з командами механізму управляючої системи; можливість вибору варіанту поведінки, що визначена конкретними станами об'єкта дії і межами, заданими системою. Органи, організації та особи, які не мають хоча б однієї із перерахованих ознак, не повинні розглядатися як суб'єкти попередження злочинів [77, с. 34]. Ми погоджуємося з наведеним, оскільки воно дає не тільки чітке визначення, а й сприятиме ефективному попередженню злочинів.

Проаналізувавши викладене вище, уявляється можливим зробити висновок, що до складових елементів ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів слід віднести:

1) відображення у нормі волі народу та основних засад внутрішньої безпеки суспільства;

2) визначення мети прийняття норми;

3) повноту відображення у нормі кримінального права особливостей злочинності сучасного періоду;

4) прогнозування – наскільки ефективною буде запропонована норма або норма, що проектується;

5) урахування при прийнятті норми економічних, політичних, ідеологічних, соціальних, психологічних та інших факторів, що впливають на суспільство;

6) відображення у нормі об'єктивних потреб і можливостей суспільства;

7) своєчасність і повноту застосування норми;

8) дотримання законності при застосуванні норми;

9) стан загально кримінальної та рецидивної злочинності;

10) порівняння результатів застосування норм з їхньою безпосередньою метою;

11) системний підхід щодо підвищення ефективності норм у попередженні злочинів;

12) належність підготовки виконавців (суб'єктів), які реалізують норму;

13) відповідність покарання суспільній небезпеці злочину;

14) аналіз правозастосовної діяльності у попередженні злочинів;

15) урахування передбачуваних (планових) і фактично здійснених витрат пов'язаних із застосуванням норми;

16) дослідження норм кримінального права, які в найкращій ступені забезпечили охорону та розвиток суспільних відносин та використання їх методів регулювання при прийнятті нових норм кримінального права;

17) передбачення в державному бюджеті статті на відповідні витрат, що пов'язані із дослідженнями в цій царині.

Отже, виходячи з наведених елементів ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів, ми доходимо висновку, що під ефективністю норм кримінального права у попередженні злочинів слід розуміти їхню здатність забезпечити досягнення мети, яка визначена законодавцем. А ефективність правозастосовної діяльності означає її спроможність забезпечити своєчасну і погоджену з вимогами закону реалізацію юридичних норм, яка при найменших витратах найбільш позитивно вплине на регулювання суспільних відносин та поведінку учасників у бажаному напрямі.

1.3. Кримінологічне обґрунтування окремих видів норм кримінального права та їх ефективність у попередженні злочинів

Аналіз статистичних даних роботи судів загальної юрисдикції України за останні роки свідчить, що у структурі злочинності за видами злочинів переважали крадіжки чужого майна, грабежі, злочини у сфері обігу наркотиків, а також злочини, які сталися у результаті дорожньо-транспортних пригод. Так, питома вага крадіжок чужого майна щорічно становила близько 38%. У тому числі квартирних крадіжок вчинено 35,7 тис., а їх частка у числі усіх крадіжок становила 27%.

Але особливої уваги заслуговує організована злочинність. За вчинення злочинів у складі організованої групи чи злочинної організації щорічно притягується до кримінальної відповідальності близько 800 осіб [69, с. 26]. Незважаючи на відносно невелику кількість вчинених злочинів, організована злочинність – одне з найбільш

деструктивних явищ, що негативно впливає на соціальний, економічний і культурний розвиток будь-якої країни, втягуючи у свою орбіту різні прошарки населення. Це, зокрема, стосується й України, у якій зараз відбувається реформування та розбудова державно-правової системи. Несформованість такої системи є сприятливою умовою для організованої злочинності та загрожує її проникненням практично у всі сфери суспільних відносин, галузі господарювання та управління. За своєю суттю – це надзвичайно негативне явище, котре виникло в процесі розвитку самої злочинності.

Окремі аспекти законодавчого розв'язання проблеми криміналізації організованої злочинної діяльності у чинному КК України вже висвітлювалися в літературі [78, с. 123-124]. Дана робота – спроба дати загальну характеристику кримінально-правових норм, спрямованих на вирішення цього завдання з точки зору їх ефективності. Хоча подібні дослідження змісту КК України вже проводилися [79, с. 67-70], потреба у них від цього не стала меншою, зважаючи на велику кількість змін та новел у Кодексі, що стосуються організованої злочинної діяльності, та непросту проблему їх тлумачення.

Кримінологічне обґрунтування окремих видів норм кримінального права та їхньої ефективності щодо попередження злочинів, передбачає розгляд основних критерій поділу норм кримінального права на окремі різновиди. Основними критеріями класифікації кримінально-правових норм є матеріальні їх характеристики: види регульованих відносин, призначення, адресати норми і способи регулюючої дії. Разом з тим можливі також й інші класифікації: за формою виразу правових норм; їх структурних частин у кримінальному законодавстві.

У теорії права найпоширенішими є два різновиди класифікації правових норм, обидва за формальними критеріями: за формою виразу в нормі правила поведінки і (або) за ступенем визначеності окремих структурних елементів норми.

У прибічників такого погляду є противники, які вважають, що при застосуванні формальних критеріїв підлягають класифікації швидше статті закону, а не виражені у них правові норми, чий зміст об'єктивний, а тому завжди безумовний і конкретний. Вчені, що дотримуються такої точки зору, пропонують класифікувати правові норми за матеріальними підставами, до яких відносять регульовані суспільні відносини, а також спосіб (способи) дії на них правових норм [80, с. 23, 86-87; 81, с. 21-22].

Зокрема, П.О. Недбайло зазначав, що в умовах класового суспільства розрізняють п'ять основних видів норм, що регулюють поведінку суб'єктів суспільного життя: 1) права, 2) мораль, 3) звичай (традиції, звички), 4) громадські організації, у тому числі, насамперед, норми їх статутів, 5) організаційні (норми практичної організаторської роботи державних і громадських організацій, які складаються в конкретних умовах їх роботи) [80, с. 7].

У свою чергу, прихильники класифікації правових, зокрема кримінально-правових норм за формальними критеріями називають штучним розмежування правових норм на види за предметом і методом правового регулювання, оскільки такі класифікації нібито починаються з опису змісту кримінального права і, в кращому разі, можуть бути корисними тільки у навчальних цілях [82, с. 143-144].

Вважаємо, що постановка питання про відмінність предмета і методу правового регулювання, загальноприйнятих підстав систематизації галузей права на рівні окремих правових норм однієї галузевої належності закономірна. По-перше, не усі правові норми, виражені в одній галузі законодавства, однаково впливають на суспільні відносини. Крім того, правові норми, в рамках окремої галузі об'єднані необхідністю вирішувати єдині завдання. Разом з тим вони здійснюють і специфічні функції, регулюючи при цьому різні, хоча і взаємопов'язані, відносини і, відповідно впливають на них способом, що зумовлений типом регульованих відносин.

Мабуть причинами недостатньої опрацьованості класифікації кримінально-правових норм за регульованими ними відносинами і за способами дії на предмет регулювання є недостатня дослідженість проблем предмета і методу кримінально-правового регулювання, а також традиція спрощеного підходу до визначення предмета і методу кримінального права як галузі. Предмет регулювання звичайно звужується до відносин, що мають своїм юридичним фактом вчинення злочину; відповідно – кримінально-правовий метод зводиться або до застосування кримінального покарання, і всі кримінально-правові норми визначаються як правоохоронні, або до кримінально-правової заборони, тоді кримінально-правові норми визначаються як заборонні.

Проте предмет кримінально-правового регулювання різноманітний. Окрім охоронних відносин, які виникають з моменту вчинення злочину і у зв'язку з ним, до нього включаються також відносини у зв'язку з іншими формами кримінального примусу, а

також загальнопопереджувальні відносини – щодо встановлення кримінально-правових заборон, у зв'язку з наданням права на заподіяння шкоди для досягнення суспільно корисних цілей – і відновлювальні відносини. Особливості предмета регулювання зумовлюють особливості видів кримінально-правових норм.

Розглядаючи як критерій класифікації кримінально-правових норм характер відносин, що становлять предмет кримінально-правового регулювання, можна розрізнити:

1) норми кримінального права, які регулюють відносини кримінальної відповідальності, що виникають у зв'язку з вчиненням злочин, їх диспозиції містять правила правомірної поведінки, які визначаються через заборону конкретних видів суспільно небезпечної поведінки;

2) норми кримінального права, що регулюють відносини, які виникають у зв'язку зі звільненням від кримінальної відповідальності або від покарання; в їх диспозиціях містяться правила, безпосередньо адресовані суддям, а також службовим особам правозастосовних органів, яким делеговано право виносити постанови про звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин;

3) норми кримінального права, які регулюють відносини, що виникають у зв'язку з вчиненням суспільно небезпечних діянь, які не містять усієї сукупності ознак складу злочину, а також у зв'язку з іншими підставами застосування інших заходів кримінально-правового характеру замість або разом з покаранням. У їх диспозиціях визначаються правила застосування примусових заходів медичного характеру і примусових заходів виховного характеру, адресовані суду і спеціалізованому державному органу, якому делеговано право вирішувати питання про застосування заходів виховного впливу;

4) кримінально-правові норми, що регулюють відносини у зв'язку з реалізацією права на заподіяння шкоди для досягнення суспільно корисних цілей; їх диспозиції містять правила правомірної поведінки громадян в умовах необхідної оборони, затримання злочинця, крайньої необхідності тощо;

5) кримінально-правові норми, які регулюють відносини у зв'язку із соціально позитивною поведінкою особи після вчинення злочину; їх диспозиції визначають правила правомірної поведінки особи, яка вчинила злочин, у вигляді відшкодування заподіяної шкоди, відшкодування нанесеного майнового збитку і моральної шкоди.

До способів дії кримінально-правових норм, що упорядковують поведінку людей, забезпечують захищеність інтересів людини, суспільства й держави від злочинних посягань, належать покарання (загроза покарання, застосування покарання або звільнення від нього), а також інші примусові заходи (медичного і виховного характеру). Окрім державного примусу, методом кримінально-правового регулювання є, на нашу думку, й договірно-заохочувальний. Кримінально-правові форми заохочення, безперечно, матимуть позитивний варіант правового регулювання, а отже і попереджувальний ефект. У зв'язку з цим, за методом регулювання та формою вираження, норми кримінального права можна поділити на забороняючі, зобов'язуючі, уповноважуючі та заохочувальні.

У загальній теорії права серед способів правової дії традиційно називаються приписи, дозвіл і заборона. Відповідно, визначаються правові норми, що зобов'язують, уповноважують і забороняють. Тут маються на увазі регулятивні норми, але розрізнені за характером прав і обов'язків [83, с. 46].

Так, В.Д. Сорокін обґрунтував, що, незалежно від числа визначених груп суспільних відносин, які потребують правового та іншого, не правового, регулювання, існують лише три первинних способи впливу на ці відносини з боку соціальних управлінських систем (як державних, так і недержавних), а саме: дозвіл, припис і заборона [84, с. 863]. Ця думка слушна також відносно кримінально-правових норм. Тому кожна галузь права, яка є елементом системи права держави у цілому і перебуває у сфері дії єдиного методу правового регулювання, має потребу в специфічному співвідношенні усіх трьох його складових частин, тобто у такому співвідношенні на, яке б з максимальною ефективністю могло впливати елементи її предмета та найкращим способом відповідати потребам названих елементів [84, с. 880].

Кожна правова норма від імені держави приписує суб'єктам суспільного життя певну поведінку. Вона або зобов'язує, або забороняє, або уповноважує (дозволяє) здійснення того чи іншого вчинку. Норма впливає на волю людей, скеровує їхні дії, і тим самим впливає певним чином на суспільні відносини, охороняє і скеровує їх розвиток в інтересах керівних класів у суспільстві, сприяє появі нових відносин у залежності від матеріальних умов життя суспільства [80, с. 23].

У законодавстві певні норми виражені саме як уповноважуючі (право на необхідну оборону, уявну оборону, крайню необхідність, затримання злочинця (ст.ст. 36 – 39 КК України), «особу може бути звільнено... », «якщо суд дійде висновку про можливість... »). Якщо умови застосування норми не формалізовані, і застосовується вона не до усіх суб'єктів злочину, а до визначених у результаті оціночної діяльності правозастосовувача, така норма відрізняється від іншої, де не передбачається рішень на розсуд суду або службової особи іншого правозастосовного органу. Відмінність повинна закріплюватися і термінологічно. Відповідно, обґрунтованим є розмежування уповноважуючих і зобов'язуючих норм кримінального права.

У спеціальній літературі іноді вказується, що не всі норми, де передбачається покарання за злочин, можна визначати як такі, що забороняють, оскільки окрім заборон у таких нормах можуть міститися веління. Мається на увазі відмінність у формі правового регулювання кримінально-правових норм, які передбачають кримінальну відповідальність за активні дії, і кримінально-правових норм, які встановлюють кримінальну відповідальність за бездіяльність, як таких, що забороняють і зобов'язують [85, с. 41-43]. Вважаємо, буде правильним називати обидві групи норм такими, що саме забороняють, оскільки зобов'язання вчиняти активні дії здійснюється у тій же формі, що й зобов'язання не вчиняти конкретних дій, тобто за допомогою заборони певного виду злочинного діяння, посиленої можливістю застосування кримінального покарання. Забороняючи обидві можливі моделі суспільно небезпечного діяння, кримінально-правові норми зумовлюють правила належної поведінки членів суспільства.

За критерієм форми (методу) правового регулювання пропонується від забороняючих і уповноважуючих норм відрізнити так звані заохочувальні норми кримінального права. До заохочувальних відносять норми, які схвалюють, стимулюють соціально корисну поведінку громадян шляхом усунення або пом'якшення реального чи потенційного кримінально-правового обтяження. Заохочувальною нормою злочинець стимулюється до соціально позитивної поведінки після вчинення злочину. Допускаються елементи угоди у його відносинах з потерпілим у зв'язку з вчиненням злочинном.

Відмітні особливості заохочувальних норм, обумовлені адресатом (особа яка вчинила злочин), своєрідністю змісту (заклик до

соціально корисної для держави та об'єктивно вигідної для винного поведінки, підкріпленої обіцянкою винагороди), специфікою вирішуваних задач (залученням винного до процесу власного виправлення та перевиховання) та методом впливу (стимулювання позитивної посткримінальної поведінки за допомогою пом'якшення або повного усунення кримінально-правових наслідків вчиненого злочину) дозволяють виділити їх у відносно самостійний вид норм кримінального права [86, с. 166-167].

Попереджувальна функція кримінального права проявляється у багатьох заохочувальних нормах, що в певних випадках та за певних умов надають громадянам, які порушили кримінальний закон, можливість уникнути кримінальної відповідальності. Заохочувальні норми тому й виділяються в самостійний вид норм права, що вони не зобов'язують і не уповноважують суб'єкта, а закріпленням заохочення спонукають його до дії. Такі норми права по відношенню до свого єдиного адресату не можуть бути виражені ні в якій іншій формі, ніж у заохочувальній [87, с. 65].

Тут слід зазначити, що вірогідність отримання кримінального заохочення залежить від того, яка норма – зобов'язуюча чи уповноважуюча – регламентує дії суб'єкта заохочення. Так, особа, яка дала хабар, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо стосовно неї мало місце вимагання хабара або якщо після давання хабара вона добровільно заявила про те, що сталося, до порушення кримінального справи щодо неї, органу, наділеному законом правом на порушення кримінальної справи [46, с. 122].

Не торкаючись детального аналізу наведеного міркування, вважаємо за необхідне висловити думку, що слід обмежувати випадки звільнення від кримінальної відповідальності при даванні хабара через корисливий характер мотивів добровільного заявлення. Аналогічного роду випадки в практичній діяльності зустрічаються доволі часто. Наприклад, громадянин К., щоб заволодіти земельною ділянкою, яка належала громадянину А. і не була повністю приватизована, заявив до відділу міліції, що від нього за цю земельну ділянку вимагають як хабар 50 тис. доларів США. Працівники міліції, щоб викрити громадянина А. в отриманні хабара, взяли в банку 50 тис. доларів США та передали громадянину К. для вручення власнику земельної ділянки, а потім затримали останнього та порушили кримінальну справу за ст. 368 КК України. У той же час у

відношенні громадянина К. працівники міліції на підставі ч. 3 ст. 369 відмовили в порушенні кримінальної справи [88].

З метою виключення випадків звільнення особи від кримінальної відповідальності при даванні хабара через корисливий характер мотивів добровільного заявлення необхідно ст. 369 КК (Давання хабара) доповнити п. 4 наступного змісту: «Не звільняється від кримінальної відповідальності особа, стосовно якої не мало місце вимагання хабара і яка при даванні хабара бажала скомпрометувати кого-небудь та мати особисту вигоду».

З іншого боку, якщо засуджений зразковою поведінкою й чесним ставленням до праці доведе своє виправлення, то суд може застосувати до нього умовно-дострокове звільнення від відбування покарання [87, с. 85-86]. Так, у відповідності ст. 81 КК України, до осіб, які відбувають покарання у виді виправних робіт, службових обмежень для військовослужбовців, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі, може бути застосоване умовно-дострокове звільнення від відбування покарання.

Основними напрямками розвитку заохочувальних приписів Особливої частини Кримінального кодексу України уявляються:

- а) підвищення ефективності існуючих заохочувальних норм;
- б) впровадження нових ефективних заохочувальних норм [89, с. 160].

На нашу думку, необхідно розширити перелік кримінальних заохочень. Із цією метою у ст. 46 КК України слова «невеликої тяжкості» замінити на слова «невеликої та середньої тяжкості».

Удосконалення кримінального законодавства у напрямі розроблення правових норм, які стимулюють соціально активну поведінку, в цілому є тенденцією у кримінальній політиці й обумовлює підвищення запобіжної дії кримінально-правових норм на поведінку громадян, а зрештою – підвищення їх ефективності у протидії злочинності.

З точки зору вибору конкретної форми виразу кримінально-правової норми у законодавстві теоретичне і практичне значення має також класифікація норм на загальні та спеціальні.

Зазвичай загальні та спеціальні норми розрізняють за межами предмета регулювання і (або) обсягом ознак змісту [90, с. 33-34].

На думку С.С. Алексеєва, «зовнішня об'єктивізація загального дозволу і загальної заборони як специфічного юридичного

феномена виражається при його формулюванні не в ньому самому, а в його «іншій стороні», в його, так би мовити, протилежності: загальних дозволів – у заборонах; загальних заборон – у дозволах». За цією методикою кримінальне право слід визначати як галузь права із загальним дозволом, якому протилежні конкретні заборони, наведені у статтях Особливої частини КК України, і всі заборони повинні визначатися як спеціальні або виключні, оскільки мають характер винятку із загального дозволу.

Нормативна конкретизація – одна із закономірностей правотворчого процесу. І в кримінальному законодавстві чимало норм, які відрізняються одна від одної за ступенем узагальнення правила. Ця відмінність відображається у термінах «загальна кримінально-правова норма» і «спеціальна кримінально-правова норма», позитивно сприйнятих і в теорії кримінального права, і в правозастосовній практиці. Застосування характеристик норми у зв'язку з дослідженням правових явищ іншого порядку небажано, оскільки це ще більше ускладнює вже наявні проблеми термінології [83, с. 82, 92-93].

Найбільш дослідженою є проблема співвідношення загальної і спеціальної заборонних кримінально-правових норм у зв'язку з її особливим значенням для кваліфікації злочинів [91; 92; 93]. Коли ознаки одного діяння описані в декількох нормах, при кваліфікації злочину необхідно вибрати одну з них.

Різноманітність історичних причин прийняття норм кримінального законодавства приводить до того, що сукупність норм Особливої частини КК не утворює досить стрункої логічної системи. Поряд з різними прогалинами виникають випадки часткового перетинання, взаємного «накладення» норм, що приводить до часткового дублювання закону. При кваліфікації у цих випадках виникають труднощі, пов'язані з тим, що певне діяння передбачається декількома нормами одночасно. Таке положення свідчить про наявну конкуренцію кримінально-правових норм [94, с. 210].

Подолання зазначених недоліків закону відбувається за допомогою постанов Пленуму Верховного Суду України. Даний підхід – не найкращий вихід з положення, тому що власне кажучи тим самим практикою підправляється те, що встановив законодавець. Це більш-менш терпимо лише тоді, коли робиться в сприятливу для винного сторону.

Кримінально-правова теорія дає застосуванню кримінального права досить обґрунтовані рекомендації. Оскільки єдності

поглядів по багатьом питанням не спостерігається, багато чого залежить від обраного правозастосувателем наукового обґрунтування [95, с. 502-503].

Конкуренцію норм необхідно долати не тільки при кваліфікації злочинів [92, с. 124]. Окрім конкуренції норм про склади одного й того самого злочину та конкуренції норм про склади самостійних злочинів, існує конкуренція норм про співучасть: про підбурювання до конкретного злочину (ч. 4 ст. 27 КК України) і про втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, пияцтво, заняття жебрацтвом, азартними іграми (ст. 304 КК), про кримінальну відповідальність організаторів та учасників організованої групи чи злочинної організації (ст. 30 КК).

Традиційним прикладом конкуренції загальної і спеціальної кримінально-правових норм став приклад у сфері службової діяльності. Як загальна заборона у сфері злочинів проти інтересів державної служби, інтересів окремих громадян, або державних чи громадських інтересів, або інтересів юридичних осіб розглядається заборона зловживання службовим становищем, адресована службовим особам і особам, до них прирівняним (ст. 364 КК України з приміткою). Інші злочини, що вчинюються у цій сфері, зокрема отримання хабара (ст. 368 КК), визначаються як окремі випадки зловживання службовим становищем [96, с. 392-393].

Кримінально-правова норма може визнаватися спеціальною, якщо в ознаках її диспозиції повторюється правило, яке міститься у загальній нормі. Альтернативність ознак змісту конкретизуючого правила або новизна щодо початкової норми виключають висновок про конкретизацію законодавства, яка відбулася.

В юридичній літературі, з метою поділу норм кримінального права, запропоновано у правотворчому процесі враховувати характерні особливості побудови інститутів кримінального права. Э.С. Тенчов комплексно виклав свої рекомендації про формування як інститутів Особливої частини кримінального закону, які визначає у вигляді сукупності норм, що регламентують відповідальність за посягання проти груп однорідних суспільних відносин, так й інститутів Загальної частини кримінального закону [97, с. 63].

А.С. Піголкін називає три ознаки, що разом створюють юридичний критерій відособлення тієї або іншої сукупності норм у конкретний правовий інститут: юридична єдність правових норм,

повнота регулювання певної сукупності суспільних відносин, виокремлення норм, які створюють правовий інститут, у розділи, підрозділи, частини й інші структурні одиниці законів, інших нормативно-правових актів [98, с. 180-182].

На нашу думку, багато традиційних інститутів кримінального права не можуть бути виокремлені у вигляді сукупності норм кримінального права, призначених визначати поведінку суб'єктів відповідного виду кримінально-правового відношення. Сукупність кримінально-правових норм одного виду може бути розподілена між декількома інститутами. Наприклад, заборонні кримінально-правові норми розподіляються в інститути кримінальної відповідальності за злочини, спрямовані на заподіяння шкоди певній групі відносин.

Відступи від загальної теоретичної посилки, відповідно до якої правовий інститут визначається як система однорідних правових норм, пояснюються потребою врегулювання за допомогою взаємозв'язаних приписів не тільки виду суспільних відносин у цілому, а і його частини, елементів. Разом з тим можливість таких відступів не є аргументом за віднесення до інститутів кримінального права елементів кримінально-правової системи різного призначення і юридичних конструкцій. Так, визначення як інституту кримінального права його функцій або складу злочину призводить до поєднання значень кримінального права як галузі права, науки і навчальної дисципліни [99, с. 7].

Ефективність норм кримінального права у попередженні злочинів залежить не тільки від того, наскільки повно й адекватно в процесі законодавчої регламентації враховані обсяг і специфіка регульованих відносин чи оптимальний вибір методів правового регулювання, а й від того, наскільки відповідають норми, що приймаються, принципам кримінального права.

У словниках термін «принцип» (від лат. Principium – початок, основа) трактується як основне вихідне положення будь-якої теорії, учення, науки, світогляду, політичної організації тощо. Принципи є основоположними орієнтирами у формуванні права, містяться в його змістовій частині. Вони допомагають виокремити сутність права та зосередити увагу на головних зв'язках, які існують у даній правовій системі. Завдяки принципам формується сама система громадської безпеки, а також засоби реалізації її стратегії і тактики. В цьому тлумаченні воно використовується і в літературі [100, с. 145].

Принципи спрямовують кримінальне право у русло вирішення задач охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку і суспільної безпеки, навколишнього середовища, конституційного ладу від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людини, а також запобігання злочинам. Принципи мають вищу імперативність і загальнозначимість. Вони обов'язкові як для законодавця і правозастосовувача, так і для усіх громадян, які потрапляють в орбіту кримінального права [101, с. 158].

М.І. Бажанов слушно вказує, що кримінальному праву як галузі права притаманні певні принципи, характерні для кримінального права цивілізованих країн. Принципи кримінального права – це основні, провідні засади, які закріплені в нормах права і визначають побудову всієї галузі права, окремих її інститутів, правотворчу і правозастосовну діяльність. Ці принципи мають важливе значення у здійсненні кримінальної політики держави. До найважливіших принципів кримінального права вчений відносить відповідальність лише за вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого законом як злочин; відповідальність тільки за наявності вини; особистий характер відповідальності; індивідуалізацію кримінальної відповідальності та покарання [39, с. 10]. Велике теоретичне і практичне значення має проблема принципів призначення покарання [102, с. 9]. Проте згадані принципи кримінального права не можна вважати принципами норм кримінального права.

Між принципами кримінального права і принципами кримінального законодавства багато в чому спостерігається співвідношення типу «зміст» і «форма». Зміст перших за посередництва як звичайних норм законодавства, так і норм, спеціально присвячених останнім, входить у тканину кримінального законодавства, стаючи відображенням його принципів. Принципи ж кримінального законодавства, закріплені в його нормах, надають принципам кримінального права офіційну, забезпечену державою юридичну силу [103, с. 121].

Відмінність права і норми права (закону) стала загальною позицією у теорії права багатьох держав. Її прихильниками є ті, хто дотримується широкого трактування права (право не зводиться до системи норм, встановлених або санкціонованих державою, найважливішим його елементом називаються і правовідносини). У визначенні права особлива роль відводиться етично-правовим принципам [104, с. 64-66].

Прихильники нормативістського напрямку, які «вузько» розуміють право (право визначається як система норм, забезпечених державним примусом), також не ототожнюють право і закон. Наприклад, М.І. Байтін пише, що у цьому питанні не протиставляються широке і вузьке трактування права, природне і позитивне право: «Деякі автори не цілком коректно тлумачать природно-правову теорію, щоб її авторитетом підкріпити свої власні висновки про «добре право» і «погані закони». Нормативний підхід, розмежувавши право як систему норм і форми його виразу, разом з тим розглядає їх у тісній, органічній єдності» [105, с. 216].

Прихильники обох позицій – «широкого» і «вузького» розуміння права, турбуючись про стан правопорядку в країні, сходяться на тому, що ідея розрізнення права і закону не повинна стати теоретичною базою їх зіставлення, дозволу законеслухняності. Так, С.В. Поленіна вважає, що в даний час розгляд у контексті правової системи співвідношення права і закону переходить у ту площину, в якій воно й раніше трактувалося: як поєднання змісту і форми правових принципів, ідей та нормативних приписів [106, с. 12].

У ст. 3 КК України зазначено, що законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загально-визнаних принципах і нормах міжнародного права.

У Конституції України не вирішується завдання визначення загальних принципів кримінального права. У теорії права загально-правовими назвали ті принципи, які в Конституції України віднесені до положень про права і свободи людини і громадянина, і основи конституційного ладу. Вони є початковими для усіх галузей права, об'єднують їх у правову систему. Проте зміст загальноправових принципів у Конституції України визначений не плюралістично, поза зв'язком з множинністю галузей права.

Відповідно, загальноправові принципи повинні роз'яснюватися у галузях законодавства, виходячи з конкретних, специфічних для галузі завдань, у співвідношенні з предметом і методом регулювання. У КК України повинні бути закріплені лише найбільш ємні, інтегративні принципи [107, с.64].

Проте у КК України не визначені і не роз'яснюються загально-правові принципи, як це зроблено в деяких державах. Наприклад, у ч. 2 ст. 2 КК РФ вказано, що для здійснення завдань, визначених

ч. 1 цієї статті, Кодекс встановлює підстави і принципи кримінальної відповідальності. У ст.ст. 3–7 КК РФ викладено і роз'яснено такі принципи: законності, рівності громадян перед законом, вини, справедливості і гуманізму [108]. Слід відзначити, що завдання Кримінального кодексу України повністю збігаються зі завданнями, викладеними у кодексах інших держав (Білорусь, Росія).

Принцип законності, затверджений у Конституції України (ст. 8) як універсальний, а не у зв'язку зі здійсненням правосуддя: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу ... Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується» [109].

Зміст принципу законності в кримінальному праві не обмежується вказівкою на верховенство і публічність закону. Основною характеристикою принципу законності є ідея встановлення злочинності діяння і покарання за нього тільки відповідно до закону.

Допускається різне тлумачення загальновизнаного принципу законності у зв'язку з незбіганням позицій держав при вирішенні питань про аналогію закону і судову правотворчість. Зараз в Україні вимога законності у кримінальному праві означає, що злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки Кримінальним кодексом. Застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено (ч. 4 ст. 3 КК України).

Проте є переконливі підстави для сумніву в обґрунтованості приписів ст. 3 КК України. Для реального виключення аналогії з правозастосовного процесу необхідно або створити безпрогалинний кримінальний закон, або розробити такий механізм законотворчості, який дозволяв би у стислі строки ліквідувати прогалини, які виявляються. Однак ні того, ні іншого законодавець у дійсності забезпечити не може. Прогалини у кримінальному праві неминучі, якщо не із самого початку, то у майбутньому. Причин для цього чимало, як об'єктивного, так і суб'єктивного порядку. Зокрема, неминуче виникають нові суспільні відносини, які потребують правового регулювання. Особливо це характерно для переломних періодів у житті суспільства і держави [110, с. 34].

Для ілюстрації можна послатися на обставини, які склалися в Україні у зв'язку з масовим захопленням підприємств та установ, так званим рейдерством. У всьому світі за такі дії встановлена кримінальна відповідальність, а в Україні ні. Тому, на нашу думку, оскільки у КК України аналогія заборонена, слід також установити кримінальну відповідальність за незаконне захоплення підприємств.

Отже, на ефективність норм кримінального права у попередженні злочинності негативно впливають прогалини у законодавстві. У загальній теорії права під прогалиною зазвичай розуміється повна або часткова відсутність правового регулювання тієї сфери відносин, яка об'єктивно вимагає регламентації і без обов'язкових для виконання юридичних норм не може нормально функціонувати. Крім того, використовується поняття прогалини в праві у власне юридичному розумінні. Така прогалина має місце, коли з очевидністю можна констатувати, що певне питання входить у сферу правового регулювання і повинно розв'язуватися юридичними засобами, але конкретне його вирішення в цілому або частково не передбачене, або передбачене не повністю [98, с. 176-177].

Характерно, що Верховний Суд України, щоб заповнити виявлені прогалини, користується правом тлумачення кримінального закону. Характерним прикладом є постанова Пленуму Верховного Суду України № 15 від 26 грудня 2003 р. «Про судову практику в справах про перевищення влади або службових повноважень». У ній Верховний Суд досить розгорнуто коментує ст. 364 КК України, вказуючи, що судам необхідно відмежовувати перевищення влади або службових повноважень від зловживання владою або службовим становищем. В останньому випадку службова особа незаконно, всупереч інтересам служби, використовує надані їй законом права і повноваження [111, с. 168-169]. Така практика має вимушений характер. Визначення злочинності діянь, меж і об'єму кримінальної відповідальності – прерогатива законодавця. Відповідно до принципу законності заповнювати прогалини законодавства повинен сам законодавець шляхом прийняття законів про доповнення КК України. Заповнення прогалин законодавства – основне завдання поточної правотворчості в галузі кримінального права.

Існує також інша думка, що аналогія і законність перебувають у певній суперечності одна з одною, але цієї суперечності не можна уникнути. Так, Л.Л. Кругликов і О.Ю. Климцева наводять

приклади застосування аналогії при заповненні прогалин закону і пропонують легалізувати інститут аналогії (щоб він не використовувався нелегально), «встановивши виняток з принципу законності стосовно ситуації, коли вчинене особою діяння визнається Кодексом злочинним, але не врегульовані окремі питання, необхідні для вирішення справи по суті» [112, с. 75-76].

На відміну від держав англо-саксонської правової сім'ї, де до джерел права належить судовий прецедент, в Україні принцип законності підтверджується правилом: єдиним джерелом кримінально-правових норм, що визначають злочинність і караність суспільно небезпечного діяння, може бути тільки закон.

У Конституції України (ст. 24) принцип рівності проголошений всеосяжно – це рівність всіх перед всіма законами: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом». Привілеїв чи обмежень не може бути за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

У КК України не відтворюється конституційне визначення принципу рівності перед законом щодо осіб, які вчинили злочини, відсутнє конституційне положення про заборону обмежень прав громадян за ознаками належності, а також не наводиться процесуальне положення про рівність громадян перед судом. Проте не можна не визнати, що принцип рівності громадян у кримінальному праві має обмежену сферу застосування і конкретніший зміст, ніж це впливає з його законодавчого визначення.

Так, звільнення від кримінальної відповідальності осіб з не реабілітуючих підстав є прикладом обмеженості дії зазначеного принципу. У тому, що не всі, хто вчинили злочини, відповідно до КК України підлягають кримінальній відповідальності, тобто не

гарантується невідворотність відповідальності, виявляється нерівність громадян. Обмеженість дії принципу рівності громадян пояснюється іншими принципами кримінального права, перш за все принципом законності. Крім того, процес призначення покарання не знаходиться під впливом принципу рівності громадян, він підпорядкований специфічному принципу кримінального права – індивідуалізації кримінальної відповідальності, що допускає при призначенні покарання врахування особистісних характеристик винного, включаючи статеву, а в деяких випадках і соціальну належність.

Таким чином, у кримінальному праві принцип рівності громадян перед законом не всеосяжний, а достатньо конкретний. Він припускає рівність підстав для кримінальної відповідальності та звільнення від неї і покарання, а також загальні межі покарання осіб, які вчинили злочини, незалежно від їх статі, раси, національності, мови, походження, майнового і службового становища, місця проживання, релігійних переконань, належності до громадських об'єднань.

На наш погляд, зміст принципу рівності громадян перед законом доповнюється визначенням у Конституції України та відтвореним у статті Кримінального кодексу про принцип справедливості правилом виключення повторного засудження за один і той же злочин (ч. 1 ст. 61 Конституції України, ч. 3 ст. 2 КК України).

Специфічні характеристики галузі права позначаються на встановленні послідовності визначення у законі принципів права. Система принципів у Кримінальному кодексі має складатися з принципів законності і рівності громадян перед законом. У цьому проявлятиметься їх провідне місце, яке визначається тим, що вони відображають однойменні принципи, закріплені в Конституції. Принцип рівності громадян перед законом вельми важливий, і в механізмі кримінально-правового регулювання він найтісніше взаємодіє з принципом законності. Обмеження його дії специфічним принципом індивідуалізації кримінальної відповідальності обумовлене більш загальним принципом справедливості.

Третім серед принципів норм кримінального права у КК України має бути принцип вини.

У Конституції України (ст. 62) йдеться про принцип винної відповідальності як про принцип правосуддя: особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і

встановлено обвинувальним вироком суду; ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину; обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях, усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь; у разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.

Принцип винної відповідальності у кримінальному праві припускає обґрунтування кримінальної відповідальності наявністю вини особи (у формі умислу або необережності) щодо забороненого кримінальним законом суспільно небезпечного діяння і настанням суспільно небезпечних наслідків (ст. 23 КК України).

На суперечність визначень вини в процесуальному і матеріальному аспектах неодноразово вказувалося в юридичній літературі. Концепція «змішаної форми вини» (іноді її називають складною, або подвійною, формою вини) – вини і винності – стала предметом гострих дискусій після публікації 1950 р. праці Б.С. Утевського «Вина в радянському кримінальному праві». Автор піддав критиці стале поняття вини, яке вичерпувалося умислом і необережністю, і запропонував оціночне, що допускає об'єднання матеріального та процесуального визначень: «У кримінально-процесуальному і в кримінальному законодавстві можна знайти ряд вказівок на інше, ширше, матеріальне, морально-політичне, оціночне розуміння вини». При цьому вину він визначив як загальну підставу кримінальної відповідальності. Відповідно – вирішальна роль в її встановленні відводилася суду [113, с. 59].

Послідовним прихильником Б.С. Утевського став І.С. Ной. Ним теж допускався висновок про вину тільки у зв'язку з визнанням судом винності конкретної особи. І.С. Ной запропонував закріпити поняття кримінальної винності в кримінальному законодавстві, що, на його думку, виявилось б логічним наслідком тієї уваги, яку надає Конституція винності для визначення кримінальної відповідальності. Практичним результатом такої законодавчої новели автор вважав невизнання особи, котра звільняється від кримінальної відповідальності із заміною іншими формами відповідальності, винною і такою, що скоїла злочин, і відповідно оцінку вчиненого діяння не як злочину, а як діяння, яке містить ознаки злочину [114, с. 95-96].

Процесуальний аспект визначення у Конституції України принципу винності адекватний вирішуваному завданню утвердження і гарантованості прав та свобод людини і громадянина. Але в кримінальному праві принцип вини визначається у зв'язку із завданням матеріального кримінального права – обґрунтування кримінальної відповідальності, характеризує суб'єктивну сторону злочину і співвідноситься з принципом суб'єктивного ставлення як частина і ціле [115, с. 35].

Вважаємо, провідним у системі принципів норм кримінального права є принцип справедливості. Принцип справедливості не визначений а ні у Конституції України, а ні у КК України. Категорія соціальної справедливості відноситься до числа тих, які залучали до себе увагу ледь не всіх мислителів, що жили в різні епохи, що належать до різних народів. Одні з них вважали справедливість чесною, інші проявом сили, треті свідченням слабкості, четверті вбачали справедливість у розумному правлінні, п'яті – в особистому прикладі, що подається монархом або вождем; вони бачили основу справедливості в релігії, інші – в атеїзмі тощо. Якоюсь мірою це пояснюється величезним емоційним впливом справедливості [64, с. 195]. Останнім часом в Україні досить різко загострився інтерес до багатьох питань, пов'язаних зі справедливістю. Досить тільки сказати про дискусії, що відбуваються в політичних телевізійних ток-шоу.

Кримінальна відповідальність визнається справедливою, коли вона співвіднесена з даними про особу злочинця і характеристиками злочину: категорією його тяжкості, об'єктом посягання, формою вини, видом і розміром наслідків, сукупністю конкретних обставин справи. Врахуванню підлягають не тільки пом'якшуючі, а й обтяжуючі обставини, що визначають суспільну небезпеку злочину і злочинця.

Принцип справедливості допускає, що замість покарання до особи, яка вчинила злочин, можуть бути застосовані інші заходи кримінально-правового характеру (наприклад, примусові заходи виховного характеру до неповнолітніх – Розділ XV Загальної частини КК України «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх»); особа може бути також умовно засуджена або повністю звільнена від кримінальної відповідальності і покарання.

В юридичній літературі є вислів, що принцип справедливості тісно пов'язаний з принципом гуманізму, «оскільки вказує на конкретні обставини, які впливають на вибір «мінімального» розміру відповідальності. Разом з тим наведені принципи є самостійними, бо несправедливою може бути визнана не тільки надмірно сувора міра відповідальності, а й дуже м'яка, яка не відповідає, наприклад, тяжкості наслідків, що настали» [116, с. 45]. Всі принципи кримінального права при цьому визначаються як самостійні і однопорядкові, у той же час визнаються провідні положення деяких із них, але до їх числа справедливість не входить. Цей висновок про звичайність принципу справедливості відповідає запропонованому спрощеному трактуванню його змісту у вигляді критеріїв індивідуалізації відповідальності і в цілому задовольняє запити правозастосовної практики.

У науці кримінального права процес співвідношення покарання, що призначається з небезпекою вчиненого, даними про особу винного, обтяжуючими і пом'якшуючими обставинами звичайно іменується індивідуалізацією покарання [91, с. 62]. Багато хто поділяє точку зору, згідно з якою індивідуалізація разом з рівністю – це дві складові змісту вимоги справедливості [117, с. 15]. Є також інші думки. Наприклад, що зміст принципу справедливості доповнюється принципом гуманізму [118, с. 99].

На наш погляд, тут слушно погодитися з В.В. Похмелкіним, якій зазначає, що корегуючий вплив справедливості не дозволяє перетворитися законності – у формалізм і догматизм, гуманізму – у всепрощення і безвідповідальність тощо. [119, с. 81]

Визначення місця принципу індивідуалізації відповідальності після принципу вини в законодавчій системі принципів кримінального права є логічним, оскільки в них у різних аспектах кримінальна відповідальність характеризується як особиста, така, що покладається тільки на фізичну особу.

Начальною ідеєю конституційного правового регулювання є гуманізм. За Конституцією України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю (ст. 3).

У низці конституційних положень принцип гуманізму конкретизується стосовно кримінальної політики: кожна людина має невід'ємне право на життя; ніхто не може бути свавільно позбавлений життя, обов'язок держави – захищати життя людини; кожен має

право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (ст. 27); кожен має право на повагу до його гідності; ніхто не може бути підданий катуванню, жорсткому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню; жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам (ст. 28); особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом (ч. 1 ст. 63). Крім того, можна вважати доповнюючими зміст принципу гуманізму положення ст. 58 Конституції України: закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи.

Таким чином, у першу чергу принцип гуманізму в кримінально-правовому аспекті, визначений стосовно суспільних відносин, що охороняються, є гарантуючим права потерпілих від злочинів. З усіх конституційних положень, орієнтованих на утвердження прав осіб, які вчинили злочини, відтворюється одне, конкретизоване до цілей кримінально-правового примусу: «Покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність» (ч. 3 ст. 50 КК України).

Порівняльний аналіз положень Конституції України, в яких відображені принципи, котрі мають загальноправове значення, і КК України, свідчить: значення загальноправових принципів для галузевого правового регулювання підвищується, коли вони не тільки названі, а й визначені в кодифікуючому законі з урахуванням специфіки предмета і методу галузевого регулювання. Як зауважує А.М. Колодій, принципи права – ідеологічна категорія. Вони, як і право взагалі, є формою суспільної свідомості, яка здійснює ідейний, інформаційно-виховний вплив загального характеру [120, с. 21].

Удосконалення кримінального законодавства може полягати не тільки в приведенні у відповідність з принципами кримінального права змісту виражених у законодавстві кримінально-правових норм, а й у поліпшенні законодавчого визначення принципів норм кримінального права.

З метою підвищення ефективності норм кримінального права у протидії злочинності, а також у її попередженні необхідно:

1) статтю 1 КК України доповнити частиною 3 такого змісту: «Для здійснення вказаних завдань цей Кодекс встановлює такі принципи кримінальної відповідальності: законності, справедливості, гуманності, наявності вини, рівності громадян перед законом»;

2) у статті 46 КК України слова «невеликої тяжкості» замінити на слова «середньої тяжкості»;

3) статтю 369 КК (Давання хабара) доповнити пунктом 4 наступного змісту: «Не звільняється від кримінальної відповідальності особа, стосовно якої не мало місце вимагання хабара і яка при даванні хабара бажала скомпрометувати кого-небудь та мати особисту вигоду»;

4) визнати, що практика судового тлумачення при заповненні прогалин законодавства, не заповнених самим законодавцем, може бути виправданою, але не у випадках, коли закону надається репресивніший зміст, ніж це впливає з його принципів і буквального тлумачення.

1.4. Структурні елементи норм кримінального права та їх ефективність у попередженні злочинів

Питання про структуру норми кримінального права давно є предметом дискусій. Структурність – невід’ємний атрибут усіх існуючих явищ, який щодо норм кримінального права виявляється у внутрішній логіці їх побудови, у взаємній обумовленості правових приписів, що забезпечує цілісний характер окремої норми права. При цьому структура виступає не просто логічною, а об’єктивно існуючою організацією змісту норм кримінального права.

Безперечно, що індивідуалізація якостей структурних елементів норм кримінального права має велике пізнавальне і практичне значення. Такий підхід сприяє виявленню причин недостатньої ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів і прийняттю науково обґрунтованих рішень, спрямованих на вдосконалення законодавства [55, с. 25].

Говорячи про структурні елементи норм кримінального права України, перш за все слід зазначити, що Особлива частина кримінального права органічно і нерозривно пов’язана із Загальною частиною. У Загальній частині зосереджені найбільш принципи (базові)

для кримінальної відповідальності положення: підстава кримінальної відповідальності, чинність закону про кримінальну відповідальність у часі і просторі, поняття злочину, його види і стадії вчинення умисного злочину, ознаки суб'єкта злочину, вина та її форми, співучасть у злочині, множина злочинів, обставини, що виключають злочинність діяння, підстави звільнення від кримінальної відповідальності, поняття покарання та його види, загальні засади призначення покарання та підстави звільнення від нього тощо. В Особливій частині формулюються ознаки окремих злочинів, визначаються види покарань та межі, в яких вони можуть бути призначені [121, с. 5-6].

У юридичній літературі при дослідженні норм кримінального права дуже часто ігнорується об'єктивний характер їх структури. Так, Я.М. Брайнін, розрізняючи правові норми як певні правила поведінки і як статті закону, в яких ці норми виражені, категорію структури розглядав у загальному плані, не диференціюючи її на структуру правової норми і статей нормативного акта. Як наслідок, мало місце підміна об'єкту дослідження, і структура норми, яка визначалася автором як підпорядкована певним технічним правилам форма виразу законодавчої волі [122, с. 40].

Подібні визначення структури норм кримінального права методологічно помилкові. Структура законодавчого матеріалу не може визначати структуру виражених у ньому норм. Законодавство і право (аналогічно – статті закону і правові норми) співвідносяться за схемою: форма і зміст. І саме зміст у даному співвідношенні є первинним.

Якщо під структурою норми кримінального права (структурою змісту) розуміється об'єктивна характеристика – така сукупність стійких зв'язків елементів змісту, яка забезпечує цілісність норми, то поняття структури статей закону (структура форми) означає підпорядковану правилам законодавчої техніки форму логічного викладу нормативного матеріалу, що становить зміст правової норми у законодавстві [123, с. 35].

Існує декілька теорій структури норми кримінального права. Так, Е.С. Тенчов пропонує за трьохчленною схемою визначати структуру двоєдиної норми кримінального права: зверненої і до громадян (якщо суспільно небезпечна поведінка заборонена кримінальним законом, то особа зобов'язана утримуватися від неї, інакше така поведінка карається в указаних нормою межах відповідальності), і до органів кримінальної юстиції (у разі порушення особою

кримінально-правової заборони і вчинення злочину компетентні державні органи повинні покарати останню, інакше для них можуть настати несприятливі правові наслідки, що не обов'язково належать до кримінального права) [124, с. 16].

На думку М.І. Ковальова три елементи створюють структуру лише «ідеальної» моделі норми. Але ж у дійсності жодна норма кримінального права не формувалась як триланкова, оскільки в нормах Загальної частини КК України зазвичай немає санкції та дуже часто – гіпотези, у той час як у нормах Особливої частини, як правило, відсутня гіпотеза, а іноді й санкція [125, с. 73].

В.М. Кудрявцев допускає можливість виділення у нормі кримінального права гіпотези як однакової для усіх злочинів сукупності умов їх вчинення (наприклад, положення КК України про межі дії кримінального закону в часі і просторі, про осудність суб'єкта злочину, про давність кримінального переслідування тощо) [91, с. 62].

Різноманітність підходів до визначення структурних частин норми кримінального права перш за все пояснюється неоднозначним розумінням у юридичній літературі категорій кримінально-правової норми і статті кримінального закону та їх співвідношення. Так, автори, які обмежують структуру норми кримінального права двома елементами, як правило, ототожнюють кримінально-правову норму і статтю Особливої частини КК і тим самим виключають із змісту норми кримінального права всі положення загального характеру, визначені у Загальній частині, та допускають, всупереч реальності, існування єдиної стабільної структури статті закону. Основним аргументом прихильників цієї концепції виступає положення про злиття диспозиції і гіпотези в силу специфіки характеру суспільних відносин, які регулюються нормами кримінального права.

Тут слід погодитись з П.О. Недбайлом, що норма права не тотожна зі статтею закону або іншого нормативного акта. Норма права – це правило, а стаття законодавчого акта – це форма викладу думки законодавця й форма виразу його державної волі. Стаття закону може бути частиною норми або навіть частиною її елементу. Тому одна й та сама норма може бути виражена у декількох статтях закону або навіть у декількох законодавчих актах. У той же час в одній статті може бути декілька норм. Це питання зручності і законодавчої техніки [80, с. 15].

В основі висновку про двоелементну будову норми кримінального права лежать дві хибні посилки: а) ототожнювання норм

права зі статтею закону і, як наслідок, пошуки її елементів тільки у рамках даної статті і б) обмеження ролі кримінального права виключно охоронними задачами, у результаті чого у нормі бачаться лише два елементи – гіпотеза (злочин) і санкція (покарання). Текст кримінального закону, дійсно, є вихідною базою для теоретичного аналізу структури норми, та проте норму права як правило поведінки необхідно відрізнити від статті закону як форми його викладення, підпорядкованій визначеним правилам законодавчої техніки. А у відповідності з ними короткість та компактність викладення нормативного матеріалу – одна із вимог, яким повинен відповідати закон як письмовий документ [86, с. 147-48].

За загальним визнанням, кожна норма кримінального права за своїм значенням і змістом призначена дати відповідь на три основні запитання: 1) коли слід керуватися даною правовою нормою? 2) яка саме поведінка приписується або дозволяється як належна цією правовою нормою учасникам регульованого відношення? 3) які будуть наслідки для особи, що порушила припис даної правової норми?

На нашу думку, на всі поставлені запитання норма може дати відповідь лише за допомогою інших правових норм, у системі з якими вона здійснює регулюючий вплив на суспільні відносини. Відповідно, під структурою норми у такому разі розуміється тільки логічна обумовленість гіпотези, диспозиції і санкції, незалежно від того, де і як вони викладені.

Можливо, категорія логічної норми й необхідна, наприклад, для ілюстрації взаємодії норм кримінального права та інших галузей права в правозастосовному процесі. Разом з тим визначення структури логічної норми не знімає питання про структуру реальної норми кримінального права – регулятора поведінки громадян і представників правозастосовних органів.

Так, С.С. Алексєєв структуру норми характеризує як логічну «в особливому, юридичному значенні», пояснюючи логічністю її здатність незалежно від словесного викладу виступати як загально-обов'язкове правило поведінки. При цьому елементи логічної структури норми (гіпотеза, диспозиція і санкція) розподіляються, на думку автора, між регулятивними і правозастосовними нормами: «У регулятивних нормах, як правило, реально є гіпотеза (вказівка на умови) та диспозиція (вказівки на права й обов'язки); у правозастосовних нормах, як правило, дещо інший склад елементів:

гіпотеза, її часом теж називають «диспозицією» (вказівка на правопорушення) і санкція (вказівка на державно-примусові заходи, тобто на самі санкції)» [126, с. 65-66].

Основною особливістю законодавчого виразу норми кримінального права є виділення правил, які мають загальне значення, у самостійну Загальну частину. Цією структурною особливістю кримінального законодавства прийнято обґрунтовувати класифікацію кримінально-правових норм на норми Загальної частини кримінального закону і норми його Особливої частини. І коли досліджується проблема структури кримінально-правової норми, то традиційно йдеться тільки про один її різновид – про норми, викладені в Особливій частині. Мабуть, таке становище склалося внаслідок того, що кримінально-правові норми асоціюються перш за все із заборонними нормами, а самі заборони – зі статтями Особливої частини кримінального закону, де описуються конкретні види злочинів і межі покарання за їх вчинення.

Відособлення положень загального характеру в окрему частину кримінального законодавства пояснюється, перш за все, вимогами законодавчої техніки. Оскільки загальні приписи співвідносяться з кожним зі складів злочинів, їх багаторазове відтворення в законодавстві недоцільно.

На відміну від норм, структура статей багатоваріантна. Із цієї точки зору розрізняються не тільки статті Загальної та Особливої частин КК, а й статті кожної із частин між собою. Так, у Загальну частину КК разом із статтями, що не мають внутрішньої структури, включаються статті зі складною структурою (наприклад, у статтях 27, 28, 30, 79, 80, 81 налічуються п'ять – сім частин, деякі з них поділені ще й на абзаци, де виділяються пункти).

Для статей Особливої частини КК України, в яких визначаються конкретні види злочинів і встановлюються покарання, що підлягають застосуванню до винних, характерний поділ на дві структурні частини (абзаци): диспозицію і санкцію. Зазвичай, у рамках однієї статті диференціюється і виділяється в окремі частини статті відповідальність за злочин з урахуванням наявності обтяжуючих і особливо обтяжуючих обставин, відповідно описи основного, кваліфікованого та особливо кваліфікованого складів даного виду злочину і варіантів покарання. Кожна така частина містить свої диспозицію і санкцію.

Норми, які містять опис складу злочину та вказівку на міру покарання, призначену за вчинення даного виду злочину, поділяються за загальним правилом на дві частини: 1) диспозиція, або узагальнений опис ознак складу злочину, і 2) санкція, або конкретний рід та вид покарання, що має бути призначено за вчинення даного виду злочину [127, с. 233].

Число частин у статті Особливої частини КК України визначається не за загальним правилом, а виходячи з уявлень законодавця про необхідну диференціацію кримінальної відповідальності за конкретний вид злочину. Крім того, деякі статті мають примітки, де роз'яснюються оціночні «ознаки складу» або визначається правило про звільнення від кримінальної відповідальності за даний вид злочину. Так, у ст. 307 «Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів» виділено чотири частини, а у ст. 318 «Незаконне виготовлення, підроблення, використання чи збут підроблених документів на отримання наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів» – усього дві; у ст. 368 «Одержання хабара» включено три частини з великою приміткою, а у ст. 370 «Провокація хабара» – дві.

У чинному КК України, як і в тих, що діяли раніше, у рамках однієї статті не завжди описується один вид злочину. Про кількість фактично описаних у статті видів злочинів можна судити за їх основними складами. У конструктивних ознаках основного складу відбиті типові видові особливості даного злочину, що відрізняють його від інших видів злочинів.

Непоодинокими є приклади, коли санкція однієї статті або однієї її частини є спільною для двох і більше різних злочинів. Так, у ст. 309 КК передбачена кримінальна відповідальність не тільки за незаконні придбання і зберігання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту, а й за незаконне виробництво, перевезення і пересилання таких засобів або речовин без спеціальної мети збуту. А в ч. 1 ст. 377 КК кримінальна відповідальність передбачена і за погрозу вбивством, і за пошкодження майна судді, народного засідателя або присяжного, а також близьких родичів останніх у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною зі здійсненням правосуддя. У наведених випадках, всупереч правилам, рівні межі кримінальної відповідальності передбачені за злочини, що різняться один від одного за ознаками складу і ступенем суспільної небезпеки.

Із загальної кількості статей (346) Особливої частини Кримінального кодексу України 99 мають одну частину (28%) і тому іменуються моноструктурними, а 247 (72%) є за своєю структурою багатоелементними, або поліструктурними, оскільки диспозиції кожної з них включають від двох до шести частин: 149 статей – дві частини (41,6%); 78 статей – три частини (23%); 19 статей – чотири частини (1,5%) і одна стаття має шість частин (0,3%). Усього 346 статей Особливої частини містять 722 частини, кожна з яких є особливою, індивідуально визначеною нормою кримінального права.

Якщо враховувати, що з 722 норм кримінального закону 15 є заохочувальними (ч. 2 ст. 111; ч. 2 ст. 114; ч. 3 ст. 175; ч. 4 ст. 212; ч. 2 ст. 255; ч. 6 ст. 260; ч. 3 ст. 263; ч. 4 ст. 289; ч. 4 ст. 307; ч. 4 ст. 309; ч. 4 ст. 311; ч. 3 ст. 369; ч. 4 ст. 385; ч. 2 ст. 396; ч. 4 ст. 401), то можна зробити висновок, що Кримінальний кодекс України передбачає (встановлює) 702 склади злочинів. Зрозуміло, що кожний з них унікальний і тому неповторюваний. Але з погляду законодавчої техніки особливою є нормативна композиція ч. 2 ст. 115 КК. Це єдина стаття, в якій, на відміну від інших, використано переліковий підхід до викладу в 13-ти пунктах кваліфікуючих ознак умисного вбивства за обтяжуючих обставин [128, с. 8].

Внаслідок специфічності заборонних норм кримінального права нерідко ставиться під сумнів можливість їх визначення подібно до норм інших галузей права як самостійних правил правомірної поведінки. Так, деякі вчені вважають сумнівним, що правило поведінки, адресоване громадянам, може полягати в забороні під страхом покарання вчинювати ті або інші суспільно небезпечні діяння. Таке визначення мало узгоджується із загальноновизнаним формулюванням норми кримінального права як правила поведінки, якого слід додержуватися в усіх подібних випадках. Із цієї точки зору воно – не правило, а всього лише заборона певної поведінки [129, с. 19].

Вважаємо, що специфічність заборонних норм кримінального права виражається не у тому, що вони позбавлені родових ознак приписовості і регулятивності, а у тому, що ці ознаки проявляються своєрідно. Норми кримінального права, які мають безпосереднім об'єктом регулювання відносин, що виникають між фізичними особами і державою у зв'язку із вчиненням злочином, вказують обом суб'єктам кримінального правовідношення строго визначену поведінку. У них закріплюються не тільки обов'язки, а й права суб'єктів кримінально-правових відносин.

Заборона в системі способів законодавчого визначення диспозиції норми кримінального права має домінуюче значення. Проте, предмет кримінально-правового регулювання не вичерпується відносинами, пов'язаними з фактом вчиненого злочину, а включає також інші різновиди відносин, для врегулювання яких заборонні норми не призначені. Система норм кримінального права не вичерпується заборонними нормами. Наприклад, при регламентації правил призначення покарання використовується, в основному, метод припису, коли суду адресуються правила належної поведінки (ст. 71 КК України), у решті випадків – метод дозволу, коли для суду встановлюються правила можливої поведінки (ст. 69, 81 КК). Очевидно, що дозволяючі і приписуючі норми кримінального права у тексті кримінального законодавства формулюються як правила правомірної поведінки.

А.В. Міцкевич впровадив у науковий обіг термін «правовий припис». Він запропонував під останнім мати на увазі те або інше логічно завершене положення, яке прямо сформульоване в тексті акта державного органу і містить обов'язкове для інших осіб, організацій рішення державної влади [130, с. 34].

На нашу думку, припис втрачає властивість доповнювати зміст норми кримінального права, а значить і правовий характер, якщо не містить начал приписовості і регулятивності. Тільки за фактом наявності в нормативному акті визначати припис як правило не можна. Наприклад, у КК України введено правила кваліфікації злочинів: у ст. 33 роз'яснюється, що сукупністю злочинів визнається вчинення особою двох або більше злочинів, передбачених різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини Кодексу, за жоден з яких її не було засуджено. Такого роду приписи не доповнюють зміст передбачених норм кримінального права і не створюють нових. Вони функціонально не пов'язані зі створенням нормативної бази обґрунтування кримінальної відповідальності, а упорядковують процес її реалізації. Приписи про кваліфікацію злочинів належать до правил застосування норм кримінального права і не є за своєю суттю нормативними: вони не моделюють правовідносини ні в цілому, ні в частині і не забезпечуються примусовою силою держави. Якщо в одній статті (частині статті) кримінального закону виражено приписи, які становлять зміст кримінально-правової норми, а в іншій статті (частині статті) того самого

закону – правило її застосування, то відбувається формальне ототожнення вживаної норми і правила про її застосування, тобто матеріальної і організаційної норм. Видається помилкою надання правилам кваліфікації злочинів форми кримінального закону.

Особливою є позиція Н.М. Кропачова. На його думку норма кримінального права спрямована і до держави, проте має на увазі не право або обов'язок останньої притягати до відповідальності особу, котра вчинила злочин, а кримінальну відповідальність самої держави в особі її представників, яку визначає у вигляді обов'язків зазнати заходів кримінально-правової дії за всездозволеність і свавілля, відшкодувати моральну і матеріальну шкоду. Автор пише: «Кримінальний кодекс, що поєднує в собі перелік (систему) конкретних заборон, адресованих у тому числі й особам, які представляють законодавчу, виконавчу, судову владу, місцеве самоврядування, із загальною заборонаю виходити за рамки конкретних заборон, перестає бути «кодексом для злочинців» і стає «кодексом для всіх і кожного», в тому числі й для самої держави» [131, с. 18].

Немає діалектичної суперечності в тому, щоб держава, підсилюючи себе кримінальним законом, одночасно саморуйнувалася. Насправді у сучасному українському кримінальному праві не допускається можливість самовизначення держави з погляду кримінально-правомірної або кримінально-протиправної властивості своєї поведінки. Основній частині кримінально-правових відносин притаманний владний характер. Ні рівності сторін, ні, тим більше, пріоритетного становища громадян, що зазнають кримінальної відповідальності за вчинені злочини, у них немає. Саме держава є суб'єктом прийняття і застосування норм кримінального права. Коли до кримінальної відповідальності за зловживання владою або службовим становищем притягуються службові особи, держава ставиться до них так, як і до інших громадян, котрі вчинили злочини.

Проте норма кримінального права, що забороняє протиправну поведінку, не може визнаватися тільки як правило для суду і службових осіб інших органів, уповноважених державою застосовувати кримінальний закон. Основним адресатом такої норми є саме громадяни, оскільки в їх правомірній поведінці у першу чергу зацікавлена держава. Саме можливістю асоціальної поведінки громадян, що завдає істотної шкоди суспільним відносинам, викликається до життя вся система кримінально-правових заборон.

В юридичній літературі запропоновано обмежити коло основних адресатів заборонних норм кримінального права особами з антисоціальною установкою, нестійких громадян, які або вчинюють злочини, або утримуються від цього саме через страх перед кримінальним покаранням. Звичайно на захист наведеної позиції наводився аргумент, що інакше всіх громадян слід було б вважати потенційними злочинцями [85, с. 41].

Зрозуміло, нормативною поведінка може бути в силу переконання або звички, тобто без зв'язку із зовнішнім примусом. Проте суб'єктивне ставлення не слід використовувати як критерій оцінки об'єктивних властивостей правових норм, до яких належить забезпеченість можливості застосування державою примусових заходів. Не можна погодитися з тим, що обов'язків правомірної поведінки немає у того, хто їх не порушує через стійку правосвідомість. Керуючись принципом рівності всіх громадян перед законом, норму кримінального права можна прочитати таким чином: кожен, хто порушить заборону, встановлену державою на суспільно небезпечну протиправну поведінку, підлягає кримінальній відповідальності. У цьому сенсі основним адресатом норм кримінального права визнаються всі громадяни незалежно від їх ставлення до своїх обов'язків. Відповідно, текст кримінального закону має бути доступний, а суть кримінальних заборон зрозуміла, з погляду законодавчої техніки і соціального обґрунтування, будь-якій осудній особі.

Крім того, норма кримінального права поширюється на все населення шляхом здійснення виховної функції, а також стимулює соціально активну діяльність громадян, таку, наприклад, як право на необхідну оборону, затримання злочинця, спричинення меншої шкоди для запобігання більшій у стані крайньої необхідності. Адресатами цих правових приписів, безумовно, є всі громадяни без винятку.

Таким чином, норма кримінального права є законодавчо оформленим правилом, в якому регламентується поведінка суб'єктів кримінально-правових відносин. Норма кримінального права відрізняється особливою імперативністю виразу державної волі. Її безпосередній об'єкт регулювання суспільних відносин між громадянами і державою, завдяки службових осіб правозастосовних органів, у зв'язку з фактами вчинення злочину, призначенням покарання, звільненням від кримінальної відповідальності і покарання, а також відносин щодо застосування примусових заходів медичного характеру. Адресатами кримінально-правової норми є суб'єкти регульованих нею відносин.

В юридичній літературі висловлено побажання використовувати примітки, як поширений техніко-юридичний прийом оформлення правових актів, для заповнення прогалин законодавства та виправлення інших дефектів нормативних актів. Так, В.М. Баранов і Д.С. Кондаков вважають, що примітки здатні виконувати «пожежну» роль: можуть надзвичайно швидко доповнити або уточнити юридичну норму, коли на останньому етапі підготовки нормативно-правового акту виявляється необхідність його доповнення чи зміни. У цих випадках, щоб уникнути збою в нумерації статей (особливо великого юридичного документа), можна вдатися до приміток [132, с. 399].

Слід визнати, що законодавець все частіше звертається до зазначеного прийому законодавчої техніки, у тому числі й при створенні кримінального законодавства, незважаючи на відомі недоліки цієї форми в законі, передусім встановлювану нерівноцінність правил, які включаються у статтю закону і в примітку до неї. Проте для зміни статей Кримінального кодексу, заповнення виявлених прогалин, форма примітки дотепер не використовувалася обґрунтовано. Такий прийом законодавчої техніки у поточній правотворчості обов'язково викликав би дискусію про колізію статті закону і супроводжуючої її примітки, про можливість прямої дії примітки у зв'язку з відміною статті або доповненнями, що не супроводжуються внесенням відповідних змін безпосередньо у текст статті. Очевидно, у правотворчому процесі слід відмовитися від тих правил законодавчої техніки, які не сприяють ефективності законодавства.

Актуальність проблеми введення у текст Кримінального кодексу приміток підтверджується також законотворчою практикою Республіки Білорусь. У КК Республіки Білорусь, прийнятому 2 червня 1999 р., примітки використані багато разів, причому не тільки у зв'язку з конкретизацією оціночних ознак. Є примітки до статей і є до глав (розділів) Особливої частини КК, і в останньому випадку – з дефініціями, що мають значення для застосування у всіх або у більшості статей відповідного розділу. Такі примітки не додаються наприкінці глави, а відкривають її. Наприклад, у примітці, з якої починається Розділ XXIV КК «Злочини проти власності», визначається: що є розкраданням; яке розкрадання визнається повторним і вчиненим у значному і великому розмірі; підстави кримінальної відповідальності за розкрадання майна юридичної особи; підстави

й умови звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочини, передбачені статтями цього розділу; перелік випадків порушення справ про злочини проти власності за заявою потерпілого [133].

У КК України число приміток обмежене. Це тільки примітки до статей, в яких роз'яснюються оціночні ознаки складів злочинів. Правила звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили окремі злочини, структурно поєднані з текстом відповідних статей Особливої частини Кодексу. Наприклад, не в примітці, а в ч. 3 ст. 263 КК визначається, що звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка вчинила злочин, передбачений ч. 1 або ч. 2 цієї статті, якщо вона добровільно здала органам влади зброю, бойові припаси, вибухові речовини чи вибухові пристрої.

З погляду законодавчої техніки, всі норми Загальної частини є за своїм характером описово-дефінітивними. У цьому можна переконалися при ознайомленні з будь-якою із 108 статей названої частини Кодексу. У кожній з них що-небудь описується (наприклад, у ст. 3 «Законодавство України про кримінальну відповідальність»), або формулюється поняття якого-небудь кримінально-правового інституту (наприклад, дія закону в часі – ст. 4 КК, у просторі – ст. 5 КК), або дається поняття злочину (ст. 11 КК), їх класифікація (ст. 12 КК) тощо.

Що стосується норм Особливої частини, то за технікою викладу вони є імперативно-констатуючими. І це дійсно так, бо у диспозиції кожної статті даної частини Кодексу лаконічно наводяться ознаки конкретного складу злочину, а у другій її складовій – ті санкції, які можуть застосовуватися за порушення кримінально-правової заборони, що міститься у даній нормі. Жодна з норм цієї частини Кодексу не включає у свій склад будь-яких визначень, а тим більше роз'яснень. Тим часом ознайомлення з нормами даної частини Кодексу приводить до висновку, що в деяких випадках окремі положення тієї або іншої статті все ж таки потребують відповідних пояснень; в одних випадках виникає потреба у встановленні кількісних критеріїв (наприклад, визначення розміру матеріальної шкоди, що настала у результаті вчиненого діяння); в інших – вельми доцільні вказівки законодавця на те, що саме слід розуміти під тим або іншим засобом (наприклад, допінгом, про який йдеться у ст. 323 КК), або кримінально-правовим інститутом (наприклад, повторність у статтях 185, 224, 368 КК).

Для забезпечення одноманітності в правозастосовній діяльності такі пояснення вкрай необхідні, бо від правильного розуміння змісту норми закону багато у чому залежить не тільки законність і обґрунтованість притягнення особи до кримінальної відповідальності, а й справедливість її подальшого засудження. І це зрозуміло. Постає лише питання: де саме такі роз'яснення або формулювання відповідних понять мають бути викладені? Якщо імперативно-констатуючий характер норм Особливої частини не дозволяє зробити це у структурі (а, значить, і у змісті) відповідної статті КК України, то доводиться названі роз'яснення давати за її межами, тобто після викладу санкції конкретного складу злочину. Так виникає, а потім і реалізується ідея формулювання приміток до відповідних статей Особливої частини КК.

Із 346 статей Особливої частини КК України лише 34 (10%) містять у цілому 49 приміток, що становить 14,5% від загального числа кримінально-правових норм. Найбільше приміток (18, або 48,6%) дано до статей Розділу VII, що регламентує відповідальність за вчинення злочинів у сфері господарської діяльності, потім у Розділі XVII – до статей про злочини у сфері службової діяльності (8, або 28,6%) і, нарешті, до статей Розділу VI, який встановлює відповідальність за вчинення злочинів проти власності (6, або 21,4%).

Взагалі примітки до статей згаданих трьох розділів складають переважну їх більшість (35 приміток до 23 статей КК України, або 65,7% із загального числа статей, яких усього 34, і, відповідно, приміток – їх усього 49). Але якщо виділяти кількість приміток, котрі вказують на складність правової регламентації, а значить і правозастосовної діяльності, то у цій частині на перший план виступають правові норми Розділу VII, які регламентують відповідальність за вчинення злочинів у сфері господарської діяльності. У них із загального числа 37 статей – 18 (48,6%) містять 21 примітку (56,8%). Останні становлять понад половину (61,8%) всіх статей, що мають примітки в Особливій частині КК України [134].

Правова норма не лише визначає правило поведінки, а й містить посилання на те, за яких обставин необхідно ним керуватися, а також визначає міри відповідальності за його порушення. Тому структура правової норми складається з трьох елементів – гіпотези, диспозиції та санкції.

Гіпотеза. До її складу входить сукупність обставин, загальних і спеціальних, наявність яких обумовлює можливість застосування

даної норми. До загальних умов належать ті, що входять до змісту гіпотез декількох кримінально-правових норм, а до спеціальних – ті, що містять приписи щодо застосування однієї правової норми.

У сукупність загальних умов, що позначають зміст гіпотези кримінально-правової норми, включаються: вказівки про порядок набрання нормативними актами чинності; визначення завдань і принципів КК України, приписів про дію кримінального закону в часі, просторі, поняття злочину, його категорій, множинності злочинів; загальні умови кримінальної відповідальності, що характеризують суб'єкта злочину, інші дефініції. Перелік вказаних загальних умов, необхідних для застосування всіх видів кримінально-правових норм, потребує уточнення, коли йдеться про конкретний вид кримінально-правової норми.

Стосовно заборонних кримінально-правових норм число загальних умов доповнюється визначенням обставин, що виключають кримінальну відповідальність. Це – стани необхідної оборони, крайньої необхідності, затримання особи, яка вчинила злочин, фізичного або психічного примушення, обґрунтованого ризику, виконання наказу або розпорядження. Крім того, умовою застосування заборонної кримінально-правової норми є відсутність підстав для звільнення від кримінальної відповідальності.

Більшість приписів заборонних кримінально-правових норм, складові гіпотези регламентуються у Загальній частині КК України (ст.ст. 1 – 49, 86, 88, 105) і деякі – в його Особливій частині (наприклад, примітки до статей 185, 364). Іноді приписи гіпотези носять бланкетний характер, тоді їх зміст слід з'ясовувати через аналіз інших, не кримінально-правових нормативних актів (наприклад, коли визначаються ознаки спеціальних суб'єктів деяких видів злочинів, зокрема, на транспорті або військових).

За спеціальними умовами застосування різні види кримінально-правових норм відрізняються одні від одних. Функцію спеціальних умов застосування кримінально-правових норм, зміст диспозицій яких складають правила для суду та інших правозастосовних органів, окрім приписів, викладених у статтях Загальної частини КК України, виконують також приписи Особливої частини. Наприклад, у гіпотезу кримінально-правових норм, в яких регламентуються правила звільнення від кримінальної відповідальності, входить умова вчинення особою злочину, визначеного в диспозиції статті Особливої частини КК України, а у гіпотезу норм, застосовуваних

на стадії виконання покарання, зокрема про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання – ще й умова призначення винному у вчиненні злочину покарання відповідно до санкції тієї самої статті.

Для гіпотези норм, що визначають правила правомірного заподіяння шкоди при обставинах, які виключають злочинність діяння, основне значення має умова наявності названих у законі станів необхідної оборони, крайньої необхідності, затримання особи, яка вчинила злочин, тощо.

Особливе місце у системі умов застосування кримінально-правової норми, що утворюють зміст гіпотези, займають принципи права і дефініції. Ці відносно самостійні положення, викладені у Загальній частині, можуть розглядатися у двох аспектах. По-перше, як самостійні, логічно завершені, у деяких випадках структуровані правові приписи. По-друге, як елементи змісту гіпотези кримінально-правової норми.

У дефініціях конкретизуються ознаки категорій, які мають значення для застосування багатьох кримінально-правових норм. Так, визначення видів множинності злочинів, видів і форм співучасті, закінченого та незакінченого злочину в Загальній частині КК України наведені для того, щоб можна було диференціювати кримінальну відповідальність за злочини, описані в його Особливій частині.

Іноді дефініції містяться у примітках до статей Особливої частини КК України. Тим самим підтверджується їх значення як автентичного тлумачення закону. У них конкретизуються оціночні ознаки одного або декількох складів злочинів, відповідно відсутня властивість звичайних дефініцій – мати значення для застосування всіх або більшості норм галузі права. Наприклад, у формі примітки до ст. 368 КК України роз'яснюється, що:

1) хабаром у великому розмірі вважається такий, що у двісті і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, в особливо великому – такий, що у п'ятсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян;

2) службовими особами, які займають відповідальне становище, є особи, зазначені в п. 1 примітки до ст. 364, посади котрих, згідно ст. 25 Закону України «Про державну службу», віднесені до третьої, четвертої, п'ятої та шостої категорій, а також судді, прокурори і слідчі, керівники, заступники керівників органів державної

влади та управління, органів місцевого самоврядування, їх структурних підрозділів та одиниць. Службовими особами, що займають особливо відповідальне становище, є особи, зазначені у ч. 1 ст. 9 Закону «Про державну службу», та особи, посади яких, згідно ст. 25 цього Закону, віднесені до першої та другої категорій;

3) повторним у статтях 368 і 369 КК визнається злочин, вчинений особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених цими статтями;

4) вимаганням хабара визнається вимагання службовою особою хабара з погрозою вчинення або не вчинення з використанням влади чи службового становища дій, які можуть заподіяти шкоду правам або законним інтересам того, хто дає хабар, чи умисне створення службовою особою умов, за котрих особа вимушена дати хабар з метою запобігання шкідливим наслідкам щодо своїх прав і законних інтересів.

У теорії права не вироблено єдиного підходу до розв'язання альтернативи: чи вважати автентичне тлумачення актом правотворчості чи ні. Так, Н.Н. Вопленко дає подвійну оцінку актам автентичного тлумачення закону. З одного боку, він вважає слушним розглядати автентичні акти як акти тлумачення, але не нормотворчості, оскільки роз'яснювана норма продовжує існувати як основна разом з автентичним актом. З іншого – вчений визначає роз'яснення як правові приписи, які мають обмежену самостійність, тобто допускає, що в актах тлумачення норм права є елементи розвитку законодавства [135, с. 13, 39].

Насправді, дефініції у статтях Загальної частини і в примітках до статей Особливої частини КК відрізняються одна від одної тільки за обсягом додатка. Виражений у примітці припис обумовлює застосування лише конкретної статті Особливої частини або декількох статей про однорідні злочини, тоді як статті Загальної частини з дефініціями співвідносяться зі всією сукупністю статей Особливої частини. Таким чином, хоча за формою автентичні акти не призначені бути джерелом кримінально-правових норм (їх структурних частин), оскільки з текстом статті, що конкретизується, вони розмежовуються в самому законі, судячи за змістом, однак ці правила є частинами роз'яснюваного закону.

Відповідно, на нашу думку, всі дефініції повинні розглядатися не як самостійні норми, а як співвідносні з положеннями статей Особливої частини КК України – як загальні умови застосування

конкретних кримінально-правових норм, тобто як елементи змісту гіпотези норми.

Диспозиція. Якщо для кримінально-правових норм, які допускають звільнення від кримінальної відповідальності, застосування примусових заходів медичного характеру або виховної дії, а також заподіяння шкоди при обставинах, що виключають злочинність діяння, властива безпосередність викладу самих правил поведінки і детальність їх регламентації у статтях Загальної частини КК України, то заборона конкретного виду поведінки дослівно в тексті закону не наводиться, а виражається у диспозиції статті Особливої частини КК за допомогою визначення складу злочину.

Зазвичай зміст диспозиції заборонної кримінально-правової норми вичерпується єдиним приписом, оформленим у диспозиції статті Особливої частини КК України. Проте це правило не має безперечного характеру. За наявності загальних кримінально-правових норм диспозиції спеціальних норм містять відповідні приписи загального характеру (ст. 192 і 214 КК).

У разі бланкетного викладу диспозиція кримінально-правової норми заповнюється за рахунок приписів інших правових актів, наприклад, тих, що містяться у кримінально-процесуальному (ст.ст. 372 – 375 КК), сімейному (ст.ст. 164 – 165 КК), трудовому (ст. 271 КК) законодавстві України.

Санкція. Санкція як структурний елемент норми також виступає у двох видах. У своїй адресованості громадянам, які зобов'язуються до бажаної державою поведінки (в позитивному плані), санкція підкріплює правовий припис загрозою примушення, даючи йому тим самим характер владної вимоги, загальнообов'язкового масштабу поведінки. У ретроспективному плані (в адресованості правоохоронним органам) санкція виступає як міра впливу, що має бути застосована за вчинення правопорушення, тобто для зазначених органів вона набуває якості диспозиції [86, с. 163].

У санкцію заборонної кримінально-правової норми входять приписи, що визначають застосування мір кримінального покарання до особи, яка порушила заборону вчинення злочину. Приписи загального характеру, якими встановлюються загальні правила призначення покарання, входять до змісту санкцій всіх заборонних кримінально-правових норм. Вони регламентовані у Загальній частині КК України в розділах X – XII. Багато статей мають бланкетну конструкцію і доповнюються приписами інших нормативних актів.

Зміст санкцій тих кримінально-правових норм, в яких визначаються правила для суду, складають приписи про відповідальність вже не громадян, а самого суду. Санкції цих кримінально-правових норм переважно наділяються бланкетним і відсильним характером, тобто разом з приписами Загальної частини вони включають приписи Особливої частини КК України (ст.ст. 372 – 375), а також приписи кримінально-процесуального законодавства (ст.ст. 366 – 367 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) тощо).

Санкції за порушення правил заподіяння шкоди при обставинах, що виключають злочинність діяння, передбачені у статтях Особливої частини КК України. У разі вбивства, а також заподіяння тяжкого або середньої тяжкості тілесного ушкодження при перевищенні меж необхідної оборони чи при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця, – це санкції за злочини з привілейованими складами (ст. 118 і ст. 124 КК України). А якщо порушені умови правомірності за інших обставин – крайньої необхідності, фізичного або психічного примушення, обґрунтованого ризику, виконання наказу або припису, – то відповідальність настає на загальних підставах.

Структурний аналіз змісту кримінально-правових норм свідчить, що один правовий припис може включатися до змісту різних кримінально-правових норм. При цьому можлива зміна структурної функції даного припису. Наприклад, припис, що міститься у санкції ч. 1 ст. 164 КК України, про призначення особи, винної у злісному ухиленні від сплати аліментів на утримання неповнолітніх дітей, покарання у виді виправних робіт на строк до одного року або обмеження волі на той же строк, здійснює функцію санкції кримінально-правової норми, яка забороняє даний вид злочинної поведінки. Водночас названий припис виступає в ролі однієї з умов застосування до особи, засудженої за ч. 1 ст. 164 КК, кримінально-правової норми про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК). Таке звільнення від кримінальної відповідальності не є реабілітуючою обставиною, воно допускається щодо особи, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості. Судячи з санкції ч. 1 ст. 164 КК, визначений у ній злочин належить до категорії злочинів невеликої тяжкості. Таким чином, припис статті Особливої частини КК здійснює функцію гіпотези норми, в основному викладеної у Загальній частині Кодексу.

Отже, підводячи підсумок, зазначимо що:

а) норма права не тотожна статті закону або іншому нормативному акту. Норма права – це правило, а стаття законодавчого акта – це форма викладу думки законодавця й форма виразу його державної волі;

б) головний адресат будь-якої норми кримінального права визначається виходячи зі спрямованості вимоги, що становить зміст її диспозиції;

в) для забезпечення одноманітності в правозастосовній діяльності необхідне відповідне пояснення, бо від правильного розуміння змісту норми закону багато в чому залежить не тільки законність і обґрунтованість притягнення особи до кримінальної відповідальності, а й ефективність її в попередженні злочинів;

г) усі пояснення та дефініції повинні розглядатися не як самостійні норми, а як співвідносні з положеннями статей Особливої частини КК України – як загальні умови застосування конкретних кримінальних норм;

д) індивідуалізація якостей структурних елементів норм кримінального права сприяє виявленню причин недостатньої ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів і прийняттю науково обґрунтованих рішень, спрямованих на вдосконалення законодавства.

1.5. Вплив змін у кримінальному законодавстві на ефективність норм кримінального права у попередженні злочинів

5 квітня 2001 р. в Україні прийнято новий Кримінальний кодекс. Яку роль у попередженні злочинів відіграло нововведення? Яка можливість і яка перспектива завдяки йому забезпечити реальне попередження злочинів? Щоб відповісти на ці та інші питання, які стосуються попередження злочинності нормами КК, необхідно провести аналіз деяких його норм і порівняти можливості Кодексу не тільки реально впливати на злочинність, а й викликати повагу населення до цього закону.

Насамперед треба зазначити, що в чинному Кодексі порівняно з попереднім є суттєві зміни в напрямі декриміналізації окремих діянь, що логічно непослідовні щодо того завдання, яке ставиться

перед конкретною кримінальною нормою. Аналізуючи проблеми сучасної України стосовно попередження злочинності та її негативного впливу на становлення молоді держави, не важко зробити висновок, що норми кримінального права приймаються всупереч думці суспільства й інтересам держави. Так, КК України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також попередження злочинів (ст. 1). Для здійснення цього завдання Кодекс визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили.

У всьому світі одним з найтяжчих злочинів вважається злочин, вчинений посадовою особою. А чи надає КК України реальну можливість вести боротьбу із цим злом? Візьмемо деякі статті чинного КК щодо до злочинів у сфері службової діяльності і порівняємо їх з аналогічними статтями попереднього КК (1960 р.) та реальною криміногенною обстановкою в державі.

Наприклад, ч. 1 ст. 368 (Одержання хабара) КК 2001 р. встановлює: «Одержання службовою особою в будь-якому вигляді хабара за виконання чи невиконання в інтересах того, хто дає хабара, чи в інтересах третьої особи будь-якої дії з використанням наданої їй влади чи службового становища – карається штрафом від семисот п'ятдесяти до однієї тисячі п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років».

А відповідно до ч. 1 ст. 168 (Одержання хабара) КК 1960 року за аналогічні дії передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією майна і позбавленням права займати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк п'ять років [136, с. 92].

Порівнявши санкції за одержання хабара за чинним і попереднім Кримінальними кодексами України, бачимо, що санкція чинного КК значно нижча, навіть конфіскація майна не передбачена. Значно менші санкції й у ч. 2 та ч. 3 ст. 368 чинного КК України. Чому ж законодавець, знаючи корумпованість нашого суспільства, вважав за потрібне значно знизити міру покарання за одержання хабара? Можливо, за час набуття незалежності актуальність боротьби

з цим злом знизилася чи перестала бути настільки гострою? Навпаки, реалії буття свідчать протилежне. З кожним роком у країні зростає хабарництво.

Це повною мірою стосується й ст. 364 КК України («Зловживання владою або службовим становищем»), ст. 203¹ КК («Порушення законодавства, що регулює виробництво, експорт, імпорт дисків для лазерних систем зчитування, експорт, імпорт обладнання чи сировини для їх виробництва») та інших статей КК, які мають антикорупційну спрямованість, але через помірні санкції не виконують своєї профілактичної ролі.

Соціальне становище в нашому суспільстві таке, що сфера дії кримінальних законів повинна мати також попереджувальне значення. Встановлюючи кримінальну відповідальність за те чи інше діяння, законодавець зобов'язаний у кожному конкретному випадку вирішувати: яку саме поведінку варто розглядати не тільки як небажану, а й як злочинну, який виховний і запобіжний ефект дасть прийнята правова норма. При цьому кримінальний закон повинен прагнути до того, щоб проводити однозначну межу між злочинним і незлочинним, інакше він не може бути застосований, і машина правосуддя «зав'язне» у нескінченному процесі розбіжностей.

Всенародно оголошена боротьба з корупцією не стала нормою суспільно-політичного життя країни, а тому успіхів у боротьбі з нею найближчим часом не передбачається. Отже, нововведення в санкцію ст. 368 КК України поза всяким сумнівом не сприятиме боротьбі з цим злом. У теперішній час найбільш корумпованими сферами діяльності є охорона здоров'я та освіта. 40% хабарів від усіх зареєстрованих фактів корупції виявлено в закладах охорони здоров'я, а 38% – у системі освіти [137, с. 2]. Таким чином зрозуміло, що настав час приймати кардинальні рішення, інакше Україні буде важко стати цивілізованою європейською державою.

З метою підвищення ефективності ст. 368 КК України в попередженні хабарництва, вважаємо, що санкцію ч. 1 цієї статті слід викласти у такій редакції: «– карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років з конфіскацією майна».

Відповідно до ст. 3 Конституції України найвищою соціальною цінністю (і це, безумовно, правильно) визнається людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. Держава

гарантує права і свободи людини, проголошуючи це змістом і спрямованістю своєї діяльності, вважаючи своїм головним обов'язком утвердження і забезпечення прав і свобод людини. Наявність у Конституції України таких положень припускає прийняття і застосування норм кримінального права, які б забезпечували більш повний захист конституційних прав громадян.

Як же законодавець на практиці, з урахуванням чинного КК України, вирішує питання охорони цих виключно важливих соціальних цінностей і попередження злочинів даного виду?

На перший погляд, чинний Кримінальний кодекс охороняє конституційні права громадян України. Так, ст. 183 Кодексу («Порушення права на отримання освіти») передбачає штраф до однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років за незаконну відмову в прийнятті до навчального закладу будь-якої форми власності. Частина 1 ст. 184 КК («Порушення права на безоплатну медичну допомогу») передбачає штраф до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешт на строк до шести місяців. Але порівнюючи усталену практику можливості безкоштовного навчання у вищих навчальних закладів та безкоштовної медичної допомоги з диспозиціями цих статей, неважко зробити висновок, що застосування їх є не просто складним, а й неможливим. А, як відомо, «мертва» норма гірша неіснуючої взагалі, вона – німий свідок безсилля правоохоронних органів. Тому таких норм у КК або не повинно бути, або вони повинні мати санкції з реальнішими мірами покарання. Норми кримінального права повинні служити тим цілям, які чітко і однозначно випливають із ст. 3 Конституції і викладені в ч. 1 ст. 1 Кримінального кодексу. Якщо цього не відбувається, то громадська думка (суспільство) не підтримує такі норми, а отже вони виявляються неефективними і не мають запобіжного ефекту.

Розглянемо, наприклад, ст. 115 КК України («Умисне вбивство»). Частина 1 цієї статті за вбивство, тобто умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від семи до п'ятнадцяти років.

За ч. 2 ст. 115 умисне вбивство: двох або більше осіб; малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності; заручника; скоєне з особливою жорстокістю; вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб; з корисливих

мотивів; з хуліганських мотивів; особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку; з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення; поєднане зі звалтуванням або насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом; вчинене на замовлення; вчинене за попередньою змовою групою осіб; скоєне особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком вбивства, передбаченого статтями 116 – 118 КК, карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі, з конфіскацією майна у випадку, передбаченому п. 6 ч. 2 цієї статті. Отже, замість виключної міри покарання – смертної кари – законодавець вважав за можливе встановити довічне позбавлення волі. Характерно, що за гуманністю КК України перевершив аналогічні кодекси багатьох країн Європи, в яких зберігається страта за деякими видами злочинів у воєнний час. А в Україні нині навіть за державну зраду (ст. 111 КК) покарання може бути призначене у виді позбавлення волі на строк тільки від десяти до п'ятнадцяти років.

Виключаючи з видів покарання смертну кару і вводячи нову міру покарання – довічне позбавлення волі (а ще раніше запровадивши мораторій на смертну кару), законодавець, можливо, виражав волю абсолютної більшості громадян України чи мав статистичні дані про злочинність, що дозволяли б йому зробити висновок про доцільність такого рішення? Ситуація в країні свідчила якраз про протилежне. З розпадом СРСР в Україні почалося різке зростання кількості злочинів, у тому числі й особливо небезпечних. Так, наприклад, у 2009 р. за вироками, що набрали законної сили, засуджено 146,4 тис. осіб. У тому числі за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів засуджено 54,7 тис. осіб, або 37,4% від числа всіх засуджених [69, с. 25-26].

Слід зазначити, що одну з найгостріших проблем для правоохоронних органів України становлять вбивства на замовлення. Показник розкриття замовних вбивств залишається дуже низьким, не перевищуючи 26%, у той час як розкриття умисних вбивств становить близько 80% [138, с. 177-178].

У правовій літературі давно обговорюється питання про обсяг законодавчого регулювання вищої міри покарання, межі і доцільність її застосування. Воно є особливо значущим у площині кримінально-правового функціонування попередження злочинів.

Обговорення застосування смертної кари завжди актуально. Вказана тема була предметом дебатів у минулому, вона є сьогодні і буде у майбутньому. Це обговорення включає етичні, релігійні, політичні, економічні тощо підходи, які тісно пов'язані між собою. Специфічна природа смертної кари тісно зв'язана з фундаментальними цінностями сучасного суспільства. Відмінності між громадською думкою, науковими поглядами, політичними і правовими реакціями з цього питання – все це пояснює тематичну важливість проблеми застосування смертної кари.

Тому законодавець, вирішуючи проблему смертної кари, не може не брати до уваги громадську думку. Звичайно, вона теж неоднозначна: різні верстви населення думають неоднаково; різний рівень їх правосвідомості. Все це потрібно враховувати при прийнятті нової норми кримінального права, а також при визначенні санкції за той або інший злочин. Але сьогодні ми маємо констатувати, що, згідно з проведеним нами опитуванням, 60,78% населення України вважають – скасування смертної кари в Україні 2001 р. сприяло збільшенню числа умисних вбивств, а 80,4% переконані: відновлення смертної кари за умисне вбивство мало б сьогодні попереджувальне значення.

Проведене нами опитування слідчих МВС України свідчить, що 74,19% із них вважають – скасування смертної кари в Україні 2001 р. сприяло збільшенню числа умисних вбивств, а 85,75% переконані – введення знову смертної кари за умисне вбивство мало б запобіжне значення. При цьому 79% слідчих вважають доцільним зберегти смертну кару за умисне вбивство, 64,4% – за терористичний акт, 39,6% – за бандитизм, 23,6% – за диверсію, 22,03% – за державну зраду, 15,2% – за шпигунство. Характерно, що в Києві 90,25% слідчих вважають: відновлення смертної кари за умисне вбивство мало б попереджувальне значення, а в Київській області – 81,2%. Таку розбіжність у поглядах можна пояснити кількістю вчинених умисних вбивств у містах і в сільській місцевості.

У цьому відношенні цікавою є думка слідчого І.С. Довбищука, який розслідував кримінальну справу щодо серійного вбивці-маніяка Онопрієнка. На запитання кореспондента: «Ви пропонуєте відмовитись від міжнародних зобов'язань, що взяла на себе Україна, і відновити смертну кару?» – І.С. Довбищук однозначно відповів: «Якщо б це залежало від мене, відновив би. Покарання повинно бути адекватним злочину» [139].

Ще Ч. Беккарія зазначав, що позбавлення громадянина життя може бути прийнятним тоді, коли його смерть є єдиним засобом утримання інших від вчинення злочину, а покарання досягає своєї мети, якщо страждання, ним заподіяні, перевищують вигоди від злочину. Він писав, що мета покарання полягає ні в чому іншому, як у запобіганні нових діянь злочинця, які завдають шкоди його співгромадянам, та в утриманні інших від подібних дій. Тому слід застосовувати такі покарання і такі способи їх використання, які, будучи адекватні вчиненому злочину, призвели б найбільш сильні та найбільш тривалі враження на людей [73, с. 106, 164, 169].

Опитуванням, проведеним О. Шевченко у м. Києві в 1994 році методом анонімного анкетування, було встановлено, що більша частина опитуваних (97%) була стурбована станом злочинності в Україні і не впевнена у своїй безпеці. Для боротьби зі злочинністю 79% респондентів вважали необхідним зробити жорстокішими каральні міри. При цьому в 94% випадків дотримувались поглядів, що судові органи не призначають достатньо суворі міри покарання. Схвалили застосування смертної кари 81% опитуваних і 62% визнали за необхідне використати її ще у більшому об'ємі [140, с. 46].

Аналізуючи та зіставляючи норми Конституції України, Кримінального кодексу з результатами цих досліджень, можна зробити висновок про те, що, замінюючи вбивці смертну кару довічним позбавленням волі, законодавець має перш за все на увазі в конкретному випадку не життя жертви або будь-якої людини, а саме вбивцю. Держава, не зумівши зберегти життя жертві всіма наявними в її розпорядженні засобами, захищає життя вбивці. Іншими словами, жертва не гарантована від вбивства, а вбивця – гарантований.

Зберігаючи життя вбивці, держава не тільки морально впливає на родичів і близьких жертви, а ще й утримує вбивцю довічно за їх рахунок, на податки чесних людей. Отже, проголошувати недоторканним життя садиста, що може вбити кого завгодно і скільки завгодно разів – означає розхитувати засади держави, відвертати громадян від держави і примушувати їх жити за іншими законами.

Прибічники скасування смертної кари іноді посилаються на те, що життя людині дає не держава, а Бог. Тому, мовляв, держава не вправі її віднімати. Проте, якщо звернутися до Біблії, то в главі 21 книги «Вихід» можна, наприклад, прочитати: «Хто вдарить людину так, що вона помре, має бути страчений на смерть» [141, с. 52].

Різка зміна соціального стану, особливо серед безробітних чи тих, хто не може адаптуватися до нових умов, як показує практика, викликає почуття злості, ворожнечі й агресивності. Усе це негативно впливає на структуру насильницьких злочинів і призводить до збільшення кількості злочинних посягань, пов'язаних з проявами садизму і жорстокості, в тому числі й вбивств. Чи можна й потрібно було в такій ситуації знижувати міру покарання за умисне вбивство? Безумовно, ні. Практика свідчить, що вже після введення мораторію на смертну кару кількість вбивств збільшилася, особливо це стосується вбивств на замовлення.

Як свідчить історичний досвід, суспільства без злочинності не буває, це – ілюзія. Злочини вчинялися і будуть вчинятися, вони тільки відрізняються між собою коефіцієнтом. У багатьох країнах злочинності не бояться не тому, що її немає, а тому, що криміногенна обстановка зведена до мінімуму. У цих державах не тільки приймаються закони, реально спрямовані на боротьбу зі злочинністю, але вони реально виконуються на практиці всіма громадянами.

Характерним прикладом щодо цього є Японія. Високий рівень правосвідомості японського суспільства багато у чому пояснюється повсякденною практикою звернення японців до правових реалій, масовим поширенням юридичної освіти й юридичної літератури, високим рівнем загальної культури тощо. Ця країна відзначається низьким рівнем організованої злочинності. Значну роль у цьому відіграли особливості національного характеру японців. Але важливе значення має також правильно сконструйоване законодавство і його розумне застосування [142, с. 102, 131-132]. Слід відзначити, що незважаючи на низький рівень організованої злочинності сьогодні смертна кара зберігається в законодавстві Японії й продовжує застосовуватися на практиці. За 2008 рік у Японії було страчено 15 засуджених. У 2009 році, наприклад були засуджені до страти за вбивство і насильство двоє підданих Японії і один громадянин Китаю. Смертні вироки в Японії виконуються через повішення без попереднього оголошення дати [143].

Поряд з цим можна погодитися з А.І. Алексєєвим, С.І. Гарасимовим і О.Я. Сухаревим, що забезпечення інтересів жертв злочинів є одним з проявів гуманізму [46, с. 119].

Іншими словами, закон повинен ґрунтуватися на інтересах суспільства, бути вираженням його загальних інтересів і потреб, що впливають з матеріального способу виробництва, на противагу свавілля окремих індивідуумів.

Розділ 2.

ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ НОРМ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА У ПОПЕРЕДЖЕННІ ЗЛОЧИНІВ

2.1. Умови підвищення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів

На всіх етапах розвитку суспільства, пов'язаних з докорінними змінами у політичній, соціально-економічній та ідеологічній сфері, злочинність стає суттєвою загрозою для національної безпеки та демократичного розвитку. Зміни у суспільно-політичному ладі впливають на структуру й динаміку злочинності. Це повною мірою стосується й України. З моменту розпаду СРСР в Україні не тільки різко зросла загальна злочинність, але й з'явилися нові види злочинів (організована злочинність, кіберзлочинність, корупція тощо). Тому таке становище злочинності потребує глибокого та всебічного аналізу з метою розроблення найбільш ефективних норм кримінального права для попередження злочинів. Слід також відзначити, що темпи приросту злочинності у світі випереджають темпи приросту населення. Очікується, що ця тенденція збережеться й у майбутньому. Принаймні, аналіз криміногенної ситуації у більшості країн світу та умови розвитку суспільств дають усі підстави для такого прогнозу. Як відомо, причини злочинності криються не тільки в людині, а й у тих соціально-політичних умовах, в яких вона живе. І тому зростання злочинності свідчить про те, що й людина під впливом цивілізаційних процесів не стає «кращою», і умови, в яких вона живе, не спонукають до цього [144, с. 2].

Основною теоретичною посилкою визначення умов підвищення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів є системне вивчення статей КК України, а також, існуючої правозастосовної практики. При визначенні умов підвищення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів варто виходити з того, що злочинність – асоціальна діяльність, покарання за яку передбачено кримінальним законом. Суспільство здійснює спротив злочинності, реалізуючи системи запобігання, покарання, пенітенціарної реадaptaції. Таким чином, робимо висновок, що *злочинність* – це соціально-правове явище, притаманне будь-якому

суспільству; детермінанти злочинності криються у деформованих соціально-психологічних механізмах взаємодії особи і суспільства; наслідком злочинності є дестабілізація суспільних відносин, життєдіяльності людини, суспільства і держави, а відтак і їхньої безпеки. Разом з тим немаловажне значення має й особистість того, хто вчиняє злочин. До того ж варто мати на увазі, що реальний стан злочинності залежить не тільки від факторів, що породжують злочини, але й від тих, що перешкоджають здійсненню злочинів. І якщо пояснювати значення покарання з кримінологічних позицій, то доводиться сказати, що воно є поки одним з істотних антикриміногенних факторів. Неминучість покарання за злочин є переконливим попереджувальним чинником. Здійснення на належному рівні правосуддя переконує у тому, що вчинення злочину тягне неблаганне покарання. Справедливе рішення кримінальної справи зміцнює авторитет держави і органів правосуддя. Вирок, який відповідає тяжкості вчиненого злочину, вселяє у громадян упевненість у те, що суд, прокуратура, міліція, органи державної безпеки стоять на захисті їхніх інтересів.

Однією з умов підвищення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів є обов'язкове прогнозування наслідків прийняття цих норм. Водночас для забезпечення їхньої якості не менш важливим є вивчення існуючої правозастосовної практики.

Цілком очевидно, що вивчення практики правозастосування – не самоціль. Прийняття будь-якого закону не тільки нормативно закріплює існуючі суспільні відносини у тій або іншій сфері, а й активно впливає на них, визначає тенденції їхнього подальшого розвитку. Від того, наскільки правильно зроблено аналіз чинного законодавства, його регулятивної дії, залежить обрання правильного напрямку його майбутнього розвитку. Таким чином, практика застосування законодавства і процес законотворчості – два взаємопов'язаних і взаємозумовлених явища. Виходячи з цього посилює правозастосовна практика має обов'язково враховуватися при виробленні правової політики, шляхів удосконалення національної правової системи. Дані вектори повинні закріплюватися у державних програмах і щорічних планах підготовки законопроектів. З іншого боку, нормативне закріплення тенденцій вдосконалення національної законодавчої бази має впливати на прийняття нових законів, відповідне коригування чинних законодавчих актів. Закони в цьому контексті вирізняються, передусім тому, що у них закріплюють

концептуальні підходи до правового регулювання суспільних відносин, у них знаходить нормативно-правову реалізацію єдина загальнодержавна політика. Зважаючи на стабільність і фундаментальність законів, саме в процесі їхньої розробки у першу чергу повинна враховуватися практика застосування законодавства.

Спираючись на викладене, можна назвати такі основні цілі вивчення правозастосовної практики у контексті вдосконалення нашого законодавства:

- по-перше, аналіз практики застосування законів дозволяє виявити прогалини у законодавчому регулюванні й запропонувати шляхи їх усунення;

- по-друге, цей аналіз дає можливість виявити помилки у законодавчих підходах і вчасно їх виправити;

- по-третє, правозастосовна практика засвідчує ефективність або неефективність вибраних законодавчих підходів, досягнення або недосягнення результатів правового регулювання, необхідність коригування способів і методів такого регулювання;

- по-четверте, саме аналіз правозастосовної практики дозволяє підказати, де саме у законодавстві існують прогалини, які конкретно проблеми у зв'язку із цим є у правозастосовних органів, де потрібне те чи інше офіційне тлумачення закону.

І нарешті, вивчення практики застосування законодавства дозволяє дізнатися думку людей, їхні потреби, які необхідно врахувати законодавцю.

Варто зазначити, що повністю уникнути проблем, пов'язаних з недосконалістю законодавства, неможливо. Загальноновизнано, що створити ідеальну систему законодавства неможливо, можна лише тією або іншою мірою наблизитися до цього. Природно й те, що помилки неминучі у будь-якій роботі, а тим більше, у такій складній і багатогранній діяльності, як законодавча. І дуже важливо ці помилки не заганяти у дальній кут, не намагатися заховати їх у різноманітті законів, що приймаються, а вчасно виявити і виправити. Тому від ефективності аналізу правозастосовної практики залежить, наскільки обґрунтовано, своєчасно та якісно ми зможемо скоригувати наше законодавство та підвищити ефективність норм кримінального права у попередженні злочинів.

Іншими словами, грамотний, науково обґрунтований аналіз практики застосування законів є необхідною умовою не тільки під-

вищення рівня законодавчої діяльності, але й норм кримінального права у попередженні злочинів.

У зв'язку з цим слід визначитися, яка саме практика правозастосування повинна аналізуватися перш за все. Насамперед, безумовно, це судова практика. Її особлива роль полягає у тому, що вона формується у процесі специфічної державної діяльності – здійснення правосуддя. При розгляді судами кримінальних справ, проблеми недосконалості законодавства виявляються особливо гостро. Неясність тих або інших правових норм, їх суперечність, неузгодженість перешкоджають винесенню справедливих і обґрунтованих судових вироків. Будь-яка нечіткість норми закону робить можливим судове свавілля, що не тільки обмежує права і законні інтереси громадян, підриває авторитет судової влади, а й породжує у них, недовіру до держави в цілому.

З іншого боку, саме діяльність судів дозволяє найбільш оперативної й професійно з'ясувати ті або інші прорахунки законодавця. Особливо важливою у зв'язку з цим уявляється діяльність вищої судової інстанції – Пленуму Верховного суду. Ця інстанція шляхом давання судам пояснень з питань застосування законодавства безпосередньо впливає на формування правозастосовної практики. Цілком природно, що такі пояснення повинні даватися на основі всебічного аналізу існуючої практики застосування норм кримінального права.

Умовою підвищення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів є обмеження в Особливій частині КК України спеціальних складів злочинів. Однак вже перший досвід застосування чинного КК України засвідчив, що в ньому поряд з позитивними рисами міститься чимало суперечностей та нечітких положень. Вони об'єктивно не сприяють підвищенню ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів.

Так, п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України передбачає покарання за умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку позбавлення волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічне позбавлення волі. У той же час, ст. 348 КК України передбачає покарання за вбивство або замах на вбивство працівника правоохоронного органу чи його близьких родичів у зв'язку з виконанням цим працівником службових обов'язків, а також члена громадського

формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця у зв'язку з їх діяльністю щодо охорони громадського порядку позбавленням волі на строк від дев'яти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі. Не викликає сумніву, що виділення окремої статті «Посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця» (ст. 348 КК України) було спрямоване на посилення відповідальності за посягання на життя цих осіб. Однак, виділяючи спеціальну норму із загальних про умисне вбивство, законодавець не передбачив у ст. 348 КК України відповідної санкції. Тому, співставивши санкції і диспозиції цих статей можна зробити висновок, що, з одного боку, за вбивство працівника правоохоронного органу чи його близьких родичів у зв'язку з виконанням цим працівником службових обов'язків покарання менше, чим за умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку, а з іншого боку, надається можливість слідчому і суду варіювати цими складами злочинів.

Це повною мірою відноситься й до ст. 178 КК України (Пошкодження релігійних споруд чи культових будинків). Виділяючи спеціальну норму із загальних про умисне знищення чи пошкодження майна, законодавець не передбачив у цій статті кваліфікуючих ознак, які містяться в ч. 2 ст. 194 КК України. Тому пошкодження чи зруйнування релігійної споруди або культового будинку шляхом підпалу, вибухом або іншим способом, небезпечним для життя багатьох осіб, повинні кваліфікуватися все одно за ст. 178 КК України, а факт наявності кваліфікуючих ознак не враховується, відповідальність внаслідок цього пом'якшується.

Наповнення Кримінального кодексу спеціальними складами злочинів являє приклад надмірної заборонної сили Кримінального кодексу і не узгоджується з принципом законності. Так, Особлива частина припускає метод аналогії при обґрунтуванні кримінальної відповідальності, оскільки при визначенні різновидів злочинів у законодавстві є неминучі прогалини. Введення у законодавство загальних складів, з більш широкими межами регулювання і меншим обсягом ознак змісту, само по собі обмежує число спеціальних, тому що створює умови для правильної кваліфікації будь-якого злочину, здійснення якого порушує загальна заборона.

Негативний вплив на підвищення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів мають диспропорції в структурі Кодексу, необґрунтований відступ від типової побудови статей його Особливої частини. Недоліки статей Кримінального кодексу, що виявляють у процесі правозастосовної практики, повинні усуватися не правозастосовним, а законодавчим органом у формі поточної правотворчості, коли у Кодекс вносяться зміни і доповнення за допомогою окремих законів.

Визнаючи неминучість правотворчого процесу, ми вважаємо, що спрямованість зусиль держави на вдосконалювання норм кримінального права не повинна сполучатися з установкою на безперервність правотворчого процесу. Повторюваність прийняття чергових законів про зміну і доповнення КК України, навіть коли кожний з них окремо продиктований необхідністю рішення якої-небудь соціально напруженої ситуації, у цілому має негативні наслідки. Руйнується створена при кодифікації система принципів, інститутів і норм кримінального права, впроваджується усвідомленість повсякденності динаміки розвитку, а не стабільного законодавства. Необхідно підкреслити, що ефективність норм кримінального права, як і їхня реалізація у цілому, соціально обумовлені та постійно перебувають під впливом соціальних та інших чинників. Однак це не повинно викликати сумнівів у практиці їх застосування. Як справедливо підкреслює О.М. Литвак: «Стабільною повинна бути практика застосування кримінально-правових норм – у дізнанні, оперативно-розшуковій діяльності, досудовому слідстві, суді і при виконанні покарання» [145, с. 23].

Ефективність норм кримінального права у попередженні злочинів може наступити тільки тоді, коли ця норма прийнята і діє у відповідності з визначеною економіко-соціальною політикою в державі. У свою чергу правильно застосувати можна тільки ту норму, зміст якої повністю з'ясований. Спрощене уявлення про зміст норми, її нівеляція призводять до недотримання принципу системного виразу норм кримінального права у законодавстві, що пов'язано з порушенням логіки внутрішньої побудови останньої.

У чинному КК України, як і тих, що діяли раніше, у рамках однієї статті не завжди описується один вид злочину. Про кількість фактично описаних у статті видів злочинів можна судити за їх основними складами. У конструктивних ознаках основного складу

відбиті типові видові особливості даного злочину, що відрізняють його від інших видів злочинів.

Так суттєвою вадою законодавчого вирішення проблеми криміналізації організованої злочинної діяльності є надто ускладнене конструювання норм кримінального права (конкретних складів злочинів), якими встановлюється злочинність певних її проявів. Зокрема, в диспозиціях статей 255, 258, 260 КК України має місце невинуватена концентрація ряду діянь, кожне з яких у принципі могло б становити зміст окремої статті.

Умовою ефективності норм кримінального права у попередженні злочинності є організаційне забезпечення процесу внесення змін і доповнень до КК України, зокрема вирішення питання про його концептуальну визначеність. В основу не тільки КК України, а й законопроектів про внесення змін і доповнень до нього має бути покладена концепція, розроблена об'єднаною комісією у складі депутатів Верховної Ради України і провідних фахівців у галузі кримінального права і схвалена Верховною Радою як закон. Поряд з цим розроблення, обговорення і прийняття законопроектів про внесення змін і доповнень до КК України мають проводитися за участю кращих представників наукової громадськості.

У цьому законі, серед інших статей, мають міститися статті такого змісту:

«Стаття ... Концепція законопроекту

Концепція законопроекту містить роз'яснення системи основоположних ідей і правил, відповідно до яких повинні визначатися структура та формулюватися склад і зміст взаємоузгоджених принципів, інститутів та норм закону, а також обґрунтовуватися зміни чинного законодавства і моделюватися наслідки передбачуваних змін».

«Стаття... Експертиза законопроекту

Для оцінки якості пропозицій у зв'язку з прийняттям нового закону або вдосконаленням чинного законодавства повинна проводитися незалежна наукова експертиза. Незалежна наукова експертиза законопроекту здійснюється науковими установами, вищими навчальними закладами, провідними вченими і фахівцями відповідного профілю».

З метою втілення у життя ідеї проведення кримінологічної експертизи щодо кримінально-правових норм, які приймалися у 1996–1997 рр., дійсним членом Академії правових наук України А.П. Закалюком була розроблена комплексна методика кримінологічної експертизи проектів законодавчих та інших нормативних правових актів, управлінських рішень. Проект методики на початку 1998 року було подано до Кабінету Міністрів для внесення на розгляд Верховної Ради України. Проте, на жаль, ніякого рішення з цього питання і досі не прийнято [146, с. 100-104]. На необхідність такої експертизи абсолютно справедливо звертають увагу О. Джужа і А. Кирилюк [147, с. 95].

Ряд статей, якими криміналізується організована злочинна діяльність, мають також ваду – їх зміст не відповідає назві. Це зауваження, зокрема, можна віднести до ст. 255 КК України під назвою «Створення злочинної організації», в якій, окрім визнання злочином самого по собі створення злочинної організації з метою вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину, йдеться також про кримінальну протиправність керівництва такою організацією або участь у ній, або участь у злочинах, вчинюваних такою організацією, а також організація, керівництво чи сприяння зустрічі (сходці) представників злочинних організацій або організованих груп для розроблення планів і умов спільного вчинення злочинів, матеріального забезпечення злочинної діяльності чи координації дій об'єднаних злочинних організацій або організованих груп. Дане зауваження можна віднести із цих же причин і до статті 260 КК України [40, с. 98].

В юридичній літературі окрім попередження злочинів вживається термін «загальне попередження злочинів». Так, І.В. Шмаров дає навіть трактування компонентів загального попередження злочинів: «як відомо, – пише він, – механізм дії загальної превенції на нестійких громадян вельми складний. На них чинять психологічну дію, по-перше, сам факт існування кримінального закону й невідворотність його застосування у разі вчинення злочину; по-друге, розгляд у відкритому судовому процесі кримінальної справи й призначення винному покарання; по-третє, виконання призначеного покарання» [148, с. 99].

Висловлені автором ще у 1968 році міркування не втратили актуальності, але викликають низку заперечень. У першу чергу, слід уточнити, що факт існування закону, розгляд справи у суді та

виконання покарання – не механізм загально-попереджуваної дії, а його складові компоненти, це те, що попереджуванню впливає на поведінку людей. Далі, І.В. Шмаров не виділяє як самостійний елемент загального попереджувальна діяльність органів держави, що провадять боротьбу зі злочинністю, а об'єднує його з дією кримінального закону. Це, на нашу думку, неправомірно, оскільки й у тому, і в іншому елементі загального попереджування є істотні особливості, пов'язані з механізмом запобіжної дії.

І.В. Шмаров, як і деякі інші автори, пише тільки про попереджувальне значення кримінального закону, тоді як є підстави стверджувати, що це завдання, як вже зазначалося раніше, виконується кримінально-процесуальним і кримінально-виконавчим законодавством. Нарешті, на його думку, покарання має попереджувальне значення тільки у процесі його виконання. Дійсно, сила кримінального покарання виявляється найвиразніше при його виконанні. Проте абсолютно недоречно заперечувати попереджувальної можливості покарання, коли воно ще не реалізується, а виступає як залякування.

У той же час слід погодитися з думкою І.В. Шмарова, що проблема ефективності залякувального впливу покарання ще не вивчена. Однак не розробленість проблеми не може слугувати підставою для твердження про її відсутність.

Діяльність державних органів, що здійснюють загально-попереджувальну роботу, ґрунтується на нормах права, отже, має правовий характер. Проте основа цієї діяльності полягає не тільки і не стільки в правовому характері, а й у тих організаційних процесах, якими керуються у протидії злочинності органи МВС, інші правоохоронні та правозастосовні органи. Ступінь та інтенсивність загально-попереджувального впливу прямо залежить від організаційної сторони діяльності органів, що здійснюють протидію злочинності.

Називаючи загальне попередження злочинів психолого-виховною діяльністю, маємо на увазі ту обставину, що попереджувальні заходи державно-правового характеру впливають на волю і свідомість людей. Цей вплив, безумовно, має виховний характер. Утримуючи громадян від вчинення злочинів, загально-попереджувальна діяльність виробляє у них певні рефлекси, що переростають у правила і норми правомірної поведінки.

На відміну від індивідуального попередження злочинів, яке має ретроспективний характер і реалізується тільки після вчинення злочину, загальне попередження носить активний характер. Воно виступає своєрідною перешкодою до вчинення суспільно небезпечних діянь.

Питання про виховну дію загального попередження в юридичній літературі є спірним. Одні вважають, що загальне попередження виконує специфічне завдання виховання тільки стосовно соціально нестійких осіб. Що ж до всіх інших громадян, то здійснюється не специфічне завдання, а завдання загального виховання [149, с. 117-118; 150].

Інша точка зору полягає у тому, що загальне попередження впливає на всіх громадян суспільства [151, с. 30]. Цей погляд слід вважати найбільш правильним. Якщо визнається реальне існування загальнозапопереджуваної діяльності, то немає підстав для ствердження, що вона когось обходить. При цьому можна вести мову тільки про різний механізм такої дії. У зв'язку з такою постановкою мова повинна йти про те, що об'єктивно загальне попередження впливає на всіх громадян, які підлягають кримінальній відповідальності за законом, а суб'єктивно – на осіб з антигромадською спрямованістю.

В юридичній літературі усталеною є думка, що загальнопревентивна дія поширюється на «морально нестійких» або «соціально нестійких» осіб. Вважаємо, що стосовно загальної превенції доцільно використовувати термін «особи з антигромадською спрямованістю». Ведучи мову про антигромадську спрямованість особи, не маємо на увазі потенційний злочинний стан, породжений біологічними особливостями особи. Формування антигромадської спрямованості пов'язуємо із соціальними чинниками і особливостями психіки [152, с. 115].

На роль страху у попередженні злочинів вказує М. Д. Шаргородський, коли пише, що страх перед покаранням і його застосуванням здатний попереджати злочинності. Посилення покарання за такі злочини, як вбивство, зґвалтування та деякі інші, безумовно, переслідує мету залякування можливих злочинців [67, с.55].

Якщо рівень злочинності в державі незалежно від рівня рецидивної злочинності залишатиметься незмінним, стабільним, то про профілактику останньої немає сенсу вести мову. Якщо такий рівень у названих умовах наблизатиметься до 100%, то в результаті

природного вимирання цієї категорії осіб через 30-40 років зі злочинністю буде покінчено. І навпаки, якщо рівень злочинності в країні залишатиметься постійним, а злочини скоюватимуть особи, які в минулому не піддавалися дії кримінального покарання, це заподіє суспільству тільки шкоду, оскільки все нові категорії осіб втягуватимуться у сферу злочинної діяльності [153, с. 101].

Виходячи з наведених міркувань, вважаємо, що загально-попереджувальна діяльність повинна бути розрахована у першу чергу на осіб, які в минулому не вчиняли злочинів. Активний виховний вплив на цю категорію громадян (тобто на переважну більшість членів суспільства) засобами загального попередження – запорука успішної протидії злочинності.

Однією із умов забезпечення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів є створення досконалого законодавства, зрозумілого широким масам. Усі зміни, які відбувалися останнім часом у суспільній і економічній сферах нашого суспільства, більшою мірою знайшли відображення у новому Кримінальному кодексі України 2001 року. Але на жаль, чинний КК України не позбавлений недоліків і прогалин. Для приведення чинного кримінального законодавства у відповідність із сучасною ситуацією, що склалася в нашому суспільстві, необхідно його вдосконалення з точки зору не тільки змісту, а й форми.

Законодавець, приймаючи той або інший правовий акт, переслідує визначену суспільно корисну мету – отримати максимально позитивні результати у регульованій ним галузі суспільних відносин і для цього закладає у нього можливості досягнення наміченої мети. Без такої властивості законотворення було б безцільним, нікчемним. Прогнозування творчих можливостей законів, що приймаються – одна з найважливіших вимог законодавчої діяльності. Такі потенційні можливості повинна мати будь-яка норма кримінального права. Звідси – ефективність правового припису є внутрішньою силою, якісним компонентом самої норми, що закладається у неї ще у процесі розроблення закону.

Законослухняні громадяни, отримуючи з різних джерел інформацію про норми права, що передбачають застосування кримінальних покарань, не сприймають цю інформацію як загрозу для себе. Скоріше вони відчувають почуття задоволення від того, що черговий злочинець одержав «по заслугах», а значить держава

стоїть на сторожі їх інтересів і захищає їх від злочинних посягань [154, с. 105].

Ведучи мову про ефективність норм кримінального права у попередженні злочинів, слід зазначити, що вся історія злочинів і покарань свідчить про те, що не можна розраховувати на стовідсоткове утримання населення від вчинення злочинів тільки через прийняття і застосування норм кримінального права. Інакше доведеться визнати, що можливе викорінення злочинності засобами кримінального закону.

Мав рацію І. Анденес, стверджуючи: «Якби загальне попередження було ефективним на 100%, то не існувало б злочинів. Загальне попередження може залежати від загрожуючої або стримуючої дії покарання, коли ризик викриття і покарання переважає спокусу вчинити злочин» [155, с. 29].

У відповідності до ч. 2 ст. 50 КК України покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також попередження вчинення нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Як вбачається з диспозиції наведеної статті, кримінальне покарання може вважатися ефективним лише у тому разі, якщо воно виконує функції як спеціального (індивідуального), так і загального попередження.

Ефективність призначення покарань прямо залежить від диференційованої оцінки злочинного діяння. Стосовно осіб, які вчинили злочини, що не становлять великої суспільної небезпеки, повинні застосовуватися покарання, не пов'язані з позбавленням свободи, заходи громадського впливу тощо. І навпаки, при вчиненні тяжкого злочину справедливішим є призначення судом більш суворого покарання, оскільки у цьому діянні виявляється стійка антигромадська установка особи, для нейтралізації якої потрібне тривале її виправлення і перевиховання.

Під виправленням, у даному разі, слід розуміти такі зміни у поглядах і звичках особи, яка відбула покарання, що виключають будь-яку можливість вчинення нею нових злочинів. Під перевихованням розуміють глибші зміни у свідомості особи, яка відбула покарання, що не тільки виключають можливість вчинення нею нових злочинів, а й роблять з колишнього правопорушника свідомого й активного члена суспільства. Іншими словами, не страх перед законом, а нові переконання мають визначати його свідомість і вчинки.

Призначення і виконання покарань не відбувається автоматично з урахуванням вимог норм кримінального права. Те й інше є певною діяльністю призначаючих покарання суддів і виконуючих його працівників установ виконання покарань. Тому ефективність прогидії злочинності нормами кримінального права істотно залежить від того, як буде організована ця діяльність, якими критеріями її учасники керуватимуться при вирішенні конкретних питань.

Вивчення практики [156, с. 24] свідчить, що навіть правильно призначене і належним чином виконане покарання не завжди призводить до виправлення і перевиховання злочинця та до попередження нових злочинів. Тим більше підстав побоюватися цього у разі, коли покарання призначене і виконане не відповідно до закону. Покарання може не дати належного ефекту і в тому разі, коли воно неповне або з інших причин, зокрема через недосконалий регулюючий призначення і виконання покарання закон. Нарешті, дати ґрунтовну оцінку того, дало чи не дало покарання належний ефект, можна лише на підставі знання про те, як поводить себе особа після відбування покарання.

Отже, дослідження ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів – це, по-перше, вивчення чинного законодавства і практики його застосування судами і органами виконання покарань. Воно має практичну мету: встановлення відповідності норми кримінального права вимогам життя, вироблення пропозицій з приведення закону у відповідність до цих вимог, встановлення відповідності практики чинному законодавству і, у разі потреби, вироблення пропозицій щодо узгодження цієї практики з приписами чинного законодавства. По-друге, вивчення умов життя людей, які відбули покарання, під кутом зору того, сприяють чи не сприяють ці умови закріпленню позитивного ефекту застосування норм кримінального права, якщо такий ефект досягнутий. Неувага до цього може привести до неправильного висновку про ефективність або неефективність застосування норм кримінального права там, де насправді «ефективними» або «неефективними» виявилися умови життя особи, котра відбула покарання.

Повнота законодавчої регламентації структурних частин кримінально-правової норми – необхідна умова ефективного її застосування. Як свідчить узагальнення касаційної практики за 2009 рік, на розгляд Верховного Суду України надійшло 18,7 тис. клопотань про перегляд судових рішень у зв'язку з неправильним

застосуванням норм кримінального закону та істотними порушеннями вимог кримінально-процесуального закону. Із них касаційні скарги, подання задоволено стосовно 3,5 тис. осіб [156, с. 24].

Основними підставами для скасування вироків були помилки досудового та судового слідства в кваліфікації вчиненого злочину і призначення покарання. Зазначені недоліки при досудовому слідстві й судовому розгляді знижують ефективність норм кримінального права у попередженні злочинності. На нашу думку, з метою підвищення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів необхідно при прийнятті норм кримінального права обов'язково встановлення кожного елемента структури норми шляхом системного аналізу всього кримінального законодавства, а також урахування особливості злочинності відповідного часу.

Умовою підвищення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів є розробка механізму реального контролю над доходами, а тим більше з'ясування походження деяких станів і вилучення награваного у народу. Немає сумніву, що це вкрай складно, тому що торкнеться злочинців-професіоналів і, звичайно ж, у першу чергу вдарить по корумпованих слугах народу, які зроблять все, щоб блокувати будь-які істотні пропозиції у цій області. Однак це шлях, по якому потрібно йти, якщо ми хочемо реально боротися з організованою злочинністю. У цьому зв'язку, для більш успішної боротьби з організованою злочинністю і корупцією, на нашу думку, необхідно доповнити ст. 64 КПК України пунктом 6 наступного змісту: «майнове і фінансове становище осіб причетним до організованої злочинності або корупції», а також пунктом 7 наступного змісту: «якщо у результаті розслідування з'ясується, що реальне фінансове або майнове положення особи, не відповідають легальним джерелам доходів, то суд зобов'язаний конфіскувати всі кошти, цінності й інше майно, які отримані у результаті протиправної діяльності цієї особи. Конфісковане майно передається державі».

Мета такої перевірки – встановлення джерел одержання грошових й інших засобів, наявних у цих осіб.

Виходячи з вищезазначеного, до основних умов підвищення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів, на нашу думку, варто віднести:

- 1) обов'язкове прогнозування наслідків прийняття норм кримінального права;
- 2) вивчення існуючої правозастосовної практики;

3) обмеження в Особливій частині Кримінального кодексу України спеціальних складів злочинів;

4) розробка механізму реального контролю над доходами, а тим більше з'ясування походження деяких станів і вилучення нагробованого у народу;

5) усунення диспропорцій у структурі Кодексу, необґрунтованого відступу від типової побудови статей його Особливої частини;

6) усунення невиправданої концентрації у диспозиціях норм, котрі у них закріплюються, ряду діянь, кожне з яких у принципі могло б становити зміст окремої норми;

7) організаційне забезпечення процесу внесення змін і доповнень до КК України, зокрема вирішення питання про його концептуальну визначеність;

8) прийняття норми кримінального права у відповідності зі сформованою політичною, економічною обстановкою в країні тощо.

2.2. Правові та організаційні заходи підвищення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів

Головним завданням правової політики суверенної України залишається юридичне забезпечення усього спектру соціальних реформ, забезпечення безпеки людині, суспільству, державі, стабільності та правопорядку. Сьогодні, на жаль, це завдання не реалізується як належить. Процес законотворчості і правозастосування поки ще далекий від ідеалу. Це впливає на дієздатність влади, якій не менш потрібні ефективні закони, які б «тримали в межах правового порядку» саму владу та її інститути [157, с. 126].

Норми кримінального права, забороняючи вчинювати суспільно небезпечні дії (бездіяльність), у той же час вимагають певної правомірної поведінки. Чинний кримінальний закон вже самим фактом свого існування впливає на поведінку людей. Для більшості громадян вимоги кримінального закону цілком відповідають їх уявленням про належну, правомірну поведінку. Частина людей виконує заборони кримінального закону, боячись відповідальності і покарання. Тим самим здійснюється регулятивна функція кримінально-правових норм попередження злочинів [39, с. 10].

За своїм змістом заходи, які вживаються у правовій сфері, характеризуються постійним удосконаленням і розвитком законодавства, упорядкуванням нових соціально-економічних та інших відносин, що виникають у суспільстві [46, с. 249].

Слід зазначити, що при прийнятті тієї або іншої норми необхідно враховувати, що кримінальне право визначає відносини між індивідом і суспільством, до якого він належить. Воно віддзеркалює як культурні цінності, так й існуючі у суспільстві проблеми. У будь-якому суспільстві правова система відповідає системі цінностей, що у ньому склалася. Кримінальне право є чітко окресленою системою прав і обов'язків, яка призначена для універсального застосування і яка встановлює способи примусового здійснення своїх норм. З іншого боку, гнучкість у застосуванні і примусовому здійсненні права припускає таку концепцію справедливості, відповідно до якої індивід, залучений у систему права, схильний приписувати їй те, що, за його уявленнями, вважається бажаним з метою не допустити несправедливість. Тому кримінальне право повинно поєднувати систему норм як відбиття цінностей культури з індивідуальними особливостями людей, які беруть участь у процесі прийняття рішень, застосуванні норм і здійсненні справедливості.

Нині у суспільстві гостро постала проблема боротьби з організованою злочинністю. Всього з 1993 року по 2011 рік органами внутрішніх справ було виявлено 13 513 організованих злочинних груп, якими було вчинено 108 624 злочини. За вчинення злочинів у складі організованих груп та злочинних організацій тільки у 2009 році засуджено 762 особи і динаміка не зменшується [69, с. 26].

Але фактично злочинність у багато разів перевищує ту, про яку відомо органам правосуддя. Латентні злочини практично віддзеркалюють схожі й тісно пов'язані з ними процеси криміногенного тіншового капіталообороту [158, с. 367]. Значну небезпеку для суспільства представляє, що перебуває як би «у тіні» суспільних процесів, постійно зростаюча злочинність [159, с.1]. Тому вже зараз не викликає сумніву той факт, що розмах організованої злочинності й корупції вимагає негайного вжиття адекватних заходів. Невизнання цього, запізнення у виробленні заходів протистояння організованій злочинності й корупції зараз призводять, а в майбутньому можуть призвести до ще більш тяжких наслідків [50, с. 305].

З прийняттям у 2001 р. нового Кримінального кодексу України введено низку норм, спрямованих на посилення боротьби з організованою злочинністю (наведено поняття організованої злочинної групи, злочинної організації, створені спеціальні склади злочинів про відповідальність організаторів і учасників організованих груп, передбачена відповідальність за вчинення терористичного акту тощо). КК України, прийнятий на перспективу, діятиме тривалий час. Це, однак, не означає, що до нього не вноситимуться відповідні зміни і доповнення. Розвиток суспільства, поява нових тенденцій у структурі злочинності, виявлення у процесі правозастосування окремих недоліків конкретних норм КК можуть викликати необхідність у таких змінах і доповненнях. Законодавець не може допустити, щоб КК України відставав від потреб реального життя, і має усувати таке відставання шляхом внесення до нього необхідних законодавчих новел [39, с. 8].

Певне значення для ефективності норм кримінального права у попередженні злочинності має узгодженість санкції за вчинення певного виду злочинів із санкціями за інші злочини. Кримінальний закон повинен містити чіткі вказівки на правила індивідуалізації відповідальності й можливих меж судовського розгляду при їхній реалізації [160, с. 143]. Це диктується наявністю в суспільстві певної ієрархії соціальних цінностей, яка повинна відбиватися й у суворості заходів, вживаних за порушення зазначених цінностей. Межі санкції мають відображати тяжкість діяння, що забороняється кримінальним законом та бути такими, що дозволить суду максимально індивідуалізувати покарання. Досягненню цієї мети сприяє побудова санкцій у чинному законодавстві за типом відносно визначених складів абсолютної більшості.

Організована злочинність, яка уособлює вищу форму розвитку злочинності, зараз має яскраво виражений транснаціональний характер. Вона продовжує завойовувати і монополізувати все більше сфер суспільного життя практично кожної держави, забезпечуючи собі високі прибутки [161, с. 3]. У цьому зв'язку ми згодні з О.І. Шинельським у тому: «що протидія організованій злочинності пов'язана з низкою кримінально-правових, кримінально-процесуальних та організаційних проблем і потребує вдосконалення чинного національного законодавства. Одним з найважливіших напрямів протидії організованій злочинності є посилення каральної санкції за вчинення злочинів організованими злочинними угрупованнями та підви-

щення відповідальності осіб, причетних до організованої злочинної діяльності. Щодо посилення каральної санкції в протидії злочинності, пропонується смертну кару розглядати як відносно допустиму міру покарання, що може бути необхідним каральним засобом протидії злочинності за наявності для цього певних соціально-економічних передумов і недоцільним – за інших умов» [162, с. 14-15].

Виділення в окрему групу «корумпованої злочинності» як виду злочинності [163, с. 321] невідворотньо породжує нові завдання для теорії та практики які стосуються впливу на це соціальне зло у плані обмеження його масштабів, негативних наслідків, вивчення причин, вироблення заходів попередження.

У той же час санкція статті не повинна давати можливість призначати міру покарання явно не відповідну ступеню небезпеки вчиненого злочину. Наприклад, санкція ч. 1 ст. 296 КК за грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом, карається штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до п'яти років. Отже, особі, яка вчинила зухвале хуліганство, може бути присуджено лише штраф у розмірі від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів. На нашу думку, в даному випадку нижча межа санкції має бути значно вищою. У зв'язку із цим вважаємо за необхідне санкцію ч. 1 ст. 296 КК України викласти таким чином: «← карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на строк до двох років».

Ефект дії кримінального права на правосвідомість громадян обумовлений не тільки встановленням санкцій за суспільно небезпечну поведінку, а й її реальним застосуванням, оскільки люди судять про справедливість кримінального права, кримінальної політики перш за все за призначеним особі покарання за конкретне діяння. При призначенні покарання мають враховуватися не тільки ступінь суспільної небезпеки діяння, а й особа правопорушника.

Як слушно зазначають І.М. Гальперін і А.Р. Ратинов: «Соціальна справедливість покарання багато в чому залежить від правильного співвідношення меж державного примусу, характеру і ступеня суспільної небезпеки діяння з особливими властивостями правопорушників» [164, с. 72]. Дійсно, кримінальний закон, що забороняє вчинення певних дій, не може передбачити індивідуальних відмінностей осіб, які їх вчиняють. Проте формальне застосування

закону без врахування властивостей особи не буде справедливим. Суд повинен у кожному окремому випадку співвіднести покарання з індивідуальністю злочинця. Тому обов'язком суду при визначенні міри кримінальної відповідальності є врахування особи винного.

Реалізація курсу на прискорення соціально-економічного розвитку країни, здійснення принципу соціальної справедливості нерозривно пов'язані з підвищенням ролі людського фактора. В умовах сьогоденного стану нашого суспільства підвищення ролі людського чинника пов'язане з переглядом низки традиційних поглядів на місце і значущість людини у системі суспільних відносин. Поза сумнівом, дана тенденція повинна знайти віддзеркалення й у сфері кримінального права. Необхідність посилення індивідуального підходу в кримінальному праві пов'язана зі зміною законодавства і практики його застосування як у напрямі підвищення уваги до проблем особи, яка вчинила злочин, так і до питань охорони прав потерпілого, всього суспільства від злочинних посягань. Наприклад, якщо порівняти права особи, яка притягується до кримінальної відповідальності, і права потерпілого, то, безперечно, у потерпілого значно менше прав. Тому права потерпілого, обмежені або втрачені внаслідок вчинення злочину, повинні розглядатися як загальний об'єкт кримінально-правових відносин. Спрямованість кримінально-правових відносин на зміцнення і охорону прав та свобод особи, законних інтересів суспільства і держави визначає правову природу цих відносин. Крім того, застосування норм кримінального права про звільнення від кримінальної відповідальності з nereабілітуючих підстав повинно обумовлюватися, як правило, згодою на те потерпілого, що може виявитися істотною кримінально-правовою гарантією його прав.

Сьогодні вкрай несприятливі умови життя зумовлюють актуальність забезпечення безпеки особи [165, с. 26; 174, с.124-128], судового захисту її інтересів. Найбільшою мірою каральний характер як Кримінального кодексу 1960 р., так і кодексу 2001 р. проявляється у тому, що всі його норми спрямовані лише на злочин і злочинця, щоб тією чи іншою мірою покарати за злочин. Майже нічого не спрямовано на поновлення порушеного злочином права, на відшкодування заподіяної злочином шкоди. І зовсім нічого – про відшкодування витрат на проведення пошуків, дізнання, слідства, суду та виконання вироку. У зв'язку із цим та з урахуванням великої

латентності злочинів і незначних відсотків їх викриття злочинна діяльність стає вигідною, найприбутковішою [166, с. 43-44].

Ущемлений процесуальний статус потерпілого від злочину негативно позначається на результатах протидії злочинності. Центральною процесуальною фігурою кримінального судочинства має бути потерпілий від злочину, а не злочинець. Без такої реформи кримінального процесу вжиття будь-яких заходів щодо посилення боротьби зі злочинністю не дасть позитивних результатів [2, с. 78].

Зауважимо, що навіть у царській Росії становище потерпілого за Статутом кримінального судочинства 1864 р. було набагато кращим, ніж у демократичній Україні. У цьому законодавчому акті понад 38 статей були присвячені правам потерпілого у кримінальному процесі, зокрема праву на особисту участь у провадженні всіх без винятку слідчих дій на стадії досудового слідства, на ознайомлення у будь-який час з матеріалами кримінальної справи, на відшкодування збитків, яких він зазнав через явку до суду у випадках, коли туди не з'явився обвинувачений. Хоча ці права надзвичайно прогресивні, чинним Кримінальним процесуальним кодексом України вони не передбачені [2, с. 77].

Ми повністю згодні з О.М. Литваком, що у КК України необхідно запровадити норму про відшкодування заподіяної злочином шкоди, яку викласти у такій редакції: «Незалежно від виду і розміру призначеного судом покарання особа, що вчинила злочин, зобов'язана відшкодувати заподіяну цим злочином шкоду в повному обсязі, а також всі витрати на провадження дізнання, розшуків, слідства, суду і виконання вироку» [145, с. 232].

Покарання має сенс лише остільки, оскільки воно слугує меті забезпечення правопорядку в суспільстві, а єдине виправдання покарання – це його суспільна корисність [67, с. 237].

З часу, коли законодавчо встановлювалася існуюча нині система покарань, пройшло понад 5 років – достатній строк для того, щоб підвести деякі підсумки стосовно ефективності окремих видів покарання, дієвості їх системи у цілому, її відповідності завданням, які нині вирішуються державою і суспільством.

Згідно ст. 51 КК України до осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі види покарань: 1) штраф; 2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; 3) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; 4) громадські роботи;

5) виправні роботи; 6) службові обмеження для військовослужбовців; 7) конфіскація майна; 8) арешт; 9) обмеження волі; 10) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; 11) позбавлення волі на певний строк; 12) довічне позбавлення волі.

Існуючі види покарань загалом відповідають вимогам законності в кримінальному праві, слугують забезпеченню законних прав та інтересів громадян і держави, вирішенню завдань, які стоять перед ними. Вони, разом із заходами виховного характеру, переконанням, істотно впливають на охорону суспільних відносин від шкідливих злочинних посягань.

Звичайно, злочинність, як явище соціальне, має природне і глибоке соціальне коріння, усунути яке одними правовими і організаційними засобами та заходами не можна. Проте не слід недооцінювати і правових важелів у сфері протидії злочинності. На нашу думку, в даний час сили, спрямовані проти злочинності і злочинців, використовуються ще нераціонально.

У зв'язку із цим доцільно і доречно висловити деякі думки щодо видів покарання, встановлених чинним законодавством.

Серед чинних покарань є ті, які за змістом, на наш погляд, цілком вдало сформульовані в Кримінальному кодексі, мають певну історію застосування, у процесі якої вони довели свою життєздатність (позбавлення волі на певний строк, арешт). Деякі з них часто застосовуються судовими органами. Інші покарання на практиці застосовуються, на жаль, рідше (виправні роботи, громадські роботи). Є також група покарань, які, безперечно, більш-менш ефективні, доволі часто судовими органами до осіб, які вчинюють злочини застосовуються (штраф, конфіскація майна).

Результативність кримінально-правової політики частково зумовлена і правильним застосуванням покарання за вчинені злочини [167, с. 269].

Переведення регулюючих можливостей права в дійсність – основне завдання застосування і реалізації права. Це завдання обумовлює актуальність дослідження передумов, умов і засобів, які сприяли б застосуванню і реалізації правових норм, забезпеченню законності в процесі дій права. Одним із таких засобів виступає конкретизація юридичних норм, здійснюваних як у процесі правозастосування, так й у зв'язку з ним. Конкретизація норм кримінального права являє собою закономірну діяльність, спрямовану на підвищення точності і визначеності правового регулювання [168, с. 57].

Суспільно небезпечні діяння особи повинні бути правильно кваліфіковані слідчими та судовими органами, у точній відповідності з конкретною правовою нормою, що містить ознаки певного складу злочину [169, с. 289-320].

Важливим завданням кримінального права є вивчення і узгалянення практики застосування чинного законодавства [170, с. 12].

Для більш повного та об'єктивного дослідження ефективності норм кримінального права у попередженні злочинності необхідно в єдиній формі аналізу здійснення судочинства судами загальної юрисдикції враховувати також усі акти помилування, які здійснюються у відповідності ст. 87 КК України. Помилування в Україні здійснюється Президентом України на підставі його повноважень, закріплених у Конституції України (п. 27 ст. 106). Детальна регламентація порядку та процедури помилування закріплена у Положенні «Про порядок застосування помилування» затвердженого Указом Президента України від 12 квітня 2000 р. (№ 2-588/2000). Поряд з цим цей нормативний документ суперечить нормі ч. 1 ст. 44 КК, оскільки передбачає можливість помилування виключно осіб засуджених судами України, вироки стосовно яких набули законної сили. У зв'язку із цим слід погодитися з позицією Ю.В. Бауліна, який вважає за необхідне приведення підзаконного акта, яким по суті є Указ Президента, у відповідність до Закону (КК України), який має вищу юридичну силу, а також інших неузгодженостей порядку застосування помилування, які існують у чинному законодавстві [57, с. 184-187, 215].

Із засобів масової інформації стає відомо, що помилування застосовується до багатьох засуджених. Проте, інформація, яка стосується цих засуджених, а саме, за якими статтями вони були засуджені, на який строк, скільки відбули покарання, чи були раніше судимі тощо, дотепер залишається повністю закритою. А як свідчить практика, закритість статистичних даних завжди призводить до грубих порушень законності.

Аналізуючи норми кримінального права і стан злочинності в державі, неважко зробити висновок, що кримінологічна ефективність їх дуже низька. Тому підвищення кримінологічної ефективності норм кримінального права є гострою необхідністю.

Підвищення кримінологічної ефективності норм кримінального права, на нашу думку, можливо досягти паралельними

шляхами: 1) проведення кримінологічної експертизи усіх норм кримінального права, що приймаються; 2) проведення соціологічного опитування населення з найбільш важливих і актуальних норм кримінального права, що приймаються.

Планування проведення у життя системи заходів щодо попередження злочинів й інших правопорушень стає нині невід'ємною частиною планів соціально-економічного розвитку виробничого колективу, населеного пункту, району, міста, області. Невідкладним завданням кримінологів є створення типових розділів цих планів, в яких в органічне ціле пов'язувалися б усі напрями профілактичної діяльності, весь комплекс заходів для попередження правопорушень, втілювалося б все краще, що створено теорією й практикою, і пройшло випробування часом. Очевидно, такі типові розділи можуть розглядатися як методичні рекомендації при розробці конкретного плану соціально-економічного розвитку, оскільки заходи, що передбачаються у ньому для попередження правопорушень, повинні зважати на специфіку підприємства (регіону), виходити з глибокого аналізу стану правопорядку. «Профілактичний» розділ – органічна частина плану, тісно пов'язана з іншими його розділами, з запланованими економічними і соціальними завданнями. У цих розділах має передбачатися матеріальне і організаційне забезпечення системи заходів щодо попередження антигромадської поведінки.

Обов'язковою передумовою планування усіх видів попереджувальної діяльності на більш-менш тривалий період є розроблення надійних методів прогнозування злочинності. Кримінологічні прогнози, у свою чергу, неможливі без постійного глибокого вивчення злочинності, виявлення її закономірностей і тенденцій розвитку, причин змін в її структурі та динаміці. Достовірність середньострокових і довгострокових прогнозів змін у динаміці злочинності може бути забезпечена лише за умови максимального використання прогнозів розвитку соціальних явищ, що мають криміногенний і антикриміногенний характер.

Система попередження злочинів має за мету послаблення і нейтралізацію дії усіх криміногенних явищ, поступове їх усунення із життя суспільства і забезпечення таким чином послідовного скорочення злочинності. Серед кримінологів існує думка, що економічні, ідеологічні, культурно-виховні, організаційні та інші загально-соціальні заходи безпосередньо не спрямовані на попередження злочинів,

а лише сприяють вирішенню цього завдання. Але такі заходи безпосередньо спрямовані на формування нової людини, вдосконалення способу життя, а отже, і на запобігання антигромадської, зокрема злочинної, поведінки. Нейтралізації усунення основних криміногенних явищ можна досягти, головним чином, у результаті здійснення цих заходів, а не заходів спеціального попередження злочинності.

На наш погляд, питання про завдання загального попередження злочинності слід ставити інакше: загальносоціальним заходам можна додати велику профілактичну спрямованість, ефективніше використовувати їх з метою попередження злочинності. Важливе завдання кримінологів – розробити відповідні пропозиції у цьому напрямі. Вельми актуальні, наприклад, питання організації цілеспрямованого виховання дітей (зокрема, у дошкільних установах) і підлітків у дусі неухильного дотримання ними усіх соціальних норм, створення системи контролю за їх виконанням кожним громадянином і вжиття інших заходів забезпечення дисциплінованості громадян. Важко переоцінити значення наукового вивчення діючої системи попередження злочинності, усіх її ланок на різних рівнях і розроблення рекомендацій з її удосконалення. Потрібно вивчити також громадську думку про чинну систему попередження злочинності. Значний інтерес становить досвід попереджувальної діяльності в зарубіжних країнах.

Подальше вдосконалення системи попередження злочинності вимагає об'єднання зусиль кримінологів, що досліджують різні проблеми. Важливо забезпечити принципову єдність основних концептуальних положень і понятійного апарату, узгодженість програм досліджень, зіставність їх результатів, можливу уніфікацію їх методів та «інструментарію». Разом з тим розробити пропозиції з удосконалення і підвищення ефективності системи попередження злочинності тільки силами юристів навряд чи можливо. Для того, щоб забезпечити плідні результати досліджень, необхідно використовувати всі можливості, які відкриваються на стику різних наук. Одна з таких проблем – попередження антигромадської поведінки. Багато її аспектів юристи, мабуть, не тільки не можуть, а й не повинні вивчати самостійно.

Не вирішує питання і залучення до проведення кримінологічних досліджень окремих фахівців. Назріла необхідність в організації комплексного наукового вивчення згаданої проблеми спільно

як кримінологами, психологами, філософами, соціологами, педагогами, демографами, економістами, представниками інших галузей науки, так і самостійно відповідними фахівцями з питань, що належать до їх компетенції. Розроблення загальної програми таких досліджень – завдання великого державного значення.

Попередження вчинення злочинів є однією із цілей кримінального покарання, названою загальним попередженням, або загальною превенцією. Сенс останньої полягає у тому, щоб загрозою покарання впливати на нестійких громадян, попереджаючи тим самим можливість вчинення ними злочинів. Разом із цим факт існування певної системи правових норм, які передбачають несприятливі наслідки для правопорушників, як такий не може забезпечити повною мірою попередження злочинів. Тут необхідне реальне застосування як закону, так і покарання. Отже, у цю систему мають входити і діяльність із застосування правових норм, і реалізація покарання.

Ефективність різних видів кримінального покарання – складова проблеми вдосконалення кримінального законодавства. В юридичній літературі одностайно підкреслюється необхідність посилення індивідуалізації покарання, впровадження у практику теорії поступової заміни позбавлення волі іншими мірами покарання. Ця ідея, на наш погляд, може успішно втілюватися у життя шляхом широкого застосування тих видів кримінальних покарань, які не пов'язані з позбавленням волі, а також впорядкування строків позбавлення волі.

На жаль, як свідчить практика, суди ще нерідко призначають невинуватим м'які міри покарання особам, які вчинили тяжкі злочини. Великий розрив між мінімальним і максимальним строками позбавлення волі також не завжди відповідає індивідуалізації покарання. Крім того, індивідуалізація покарання забезпечує наявність у одній статті альтернативних санкцій, можливість вибору одного з декількох видів покарання, зокрема не пов'язаного з позбавленням волі.

Вивчаючи питання ефективності норм кримінального права, не можна обійти проблему рецидивної злочинності, яка є не просто сумою конкретних фактів, а таким їх переплетенням, з такими взаємозв'язками, коли очевидно, що це досить небезпечне зло: зло економічне, політичне і моральне [171, с. 44].

Організація і правове забезпечення діяльності у попередженні злочинності в сучасних умовах повинні в більшій мірі, ніж

раніше, враховувати економічну, демографічну, соціально-культурну та іншу неоднорідність країни. Попереджувальна спрямованість сучасної кримінальної політики полягає в тому, що у сферу її діяльності включаються все нові суспільні відносини, які потребують кримінально-правової охорони. Це у першу чергу стосується кримінально-правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з незаконним збагаченням. Наприклад, у цей час в Україні спостерігається тенденція, коли злочин стає просто способом домогтися економічного успіху, а деструктивні економічні фактори стали головним чинником зростання злочинності.

До кожної особи, винної у вчиненні злочину, потрібно застосувати таке покарання, яке мінімально необхідне для її виправлення, попередження вчинення нею нових злочинів, для впливу на інших нестійких людей, а також для задоволення почуття справедливості.

Тут слід зазначити, що існує досвід розроблення правових норм прямого профілактичного спрямування. У 70-ті роки минулого століття в СРСР були введені у дію Положення про опорні пункти охорони порядку, Положення про ради профілактики у трудових колективах, Положення про профілактичну службу органів внутрішніх справ. Реалізація цих норм позитивно впливала на результати роботи у попередженні злочинності. Так, наприклад, у 80-ті роки минулого століття для профілактичної служби МВС А.П. Закалюком були розроблені прикладні методики прогнозування та індивідуальної профілактики злочинної поведінки, які дали позитивні результати щодо попередження злочинів [172, с. 163]. На нашу думку, сьогодні доцільно повернутися до цього позитивного досвіду і відтворити профілактичну службу органів внутрішніх справ та розробити положення про неї, аби можна було використати у попередженні злочинності вже опробуванні методики, які добре зарекомендували себе на практиці.

На підставі викладеного можна зробити висновок про те, що попереджувальне значення норм кримінального права визначається, перш за все, низкою об'єктивних причин, викликаних необхідністю прийняття нової норми кримінального права або зміни існуючої. Норми кримінального права, як і норми інших галузей права, неминуче втрачають актуальність, перестають відповідати своєму призначенню у зв'язку з безперервним розвитком суспільного життя. Передумовою удосконалення норм кримінального права є зміна характеру і стану злочинності в конкретних історичних умовах.

Попередження злочинів як діяльність з виявлення і усунення причин, що породжують злочини, і умов, які сприяють їх вчиненню, здійснюється на різних рівнях, різними суб'єктами профілактики. Це дає підставу для класифікації видів попередження злочинів за суб'єктами.

У класифікації за суб'єктами цієї діяльності серед назв, що побутують в юридичній літературі [173, с. 160], а також серед практичних працівників правоохоронних органів, ми зустрічаємо такі, як: «оперативна профілактика», «розшукова профілактика», «правоохоронна профілактика», «слідча профілактика» тощо.

Поділ попередження злочинів за його суб'єктами цілком виправданий. Проте вважаємо, що користуватися стосовно попередження назвами «розшукове», «правоохоронне», «слідче», тощо, не зовсім логічно. Більш правильно, на нашу думку, спочатку називати термін «попередження злочинів», а потім вказувати суб'єкта цієї діяльності: попередження злочинів апаратами кримінального розшуку, слідчими підрозділами, підрозділами охорони громадського порядку, органами виконання кримінальних покарань тощо.

Для організації і здійснення попередження злочинів органами внутрішніх справ становить інтерес поділ його на види відповідно до класифікації злочинів, передбаченої Особливою частиною КК України. Виходячи із цього, слід виділити такі види попередження злочинів: проти основ національної безпеки; проти власності; проти життя, здоров'я особи; проти волі, честі й гідності особи; проти правосуддя тощо.

Поділ попередження злочинів на види, заснований на єдиному розумінні цієї діяльності, сприяє спрямуванню зусиль суспільства на виявлення і усунення причин та умов будь-якого елемента злочинності, і особливо коли необхідно зосередити зусилля для викорінення окремих її елементів або раціональне використання для цих цілей відповідних сил і засобів.

Для підвищення наукового рівня і якості підготовки законодавчих актів доцільно прийняти закон «Про кримінологічну експертизу законопроектів», а також організувати у провідних наукових і вищих навчальних закладах України, що спеціалізуються на проблемах протидії злочинності та безпеки, наукові обговорення і кримінологічні експертизи підготовлених законопроектів. Результати таких обговорень та експертиз надсилати до Верховної Ради України для відповідного реагування.

Забезпечення соціально належного контролю над злочинністю неможливе без вирішення проблем безпеки особи, суспільства, держави від злочинних посягань. Потрібна консолідація наявних наукових знань з дослідження безпеки як мегапроблеми. У цьому процесі провідна роль відводиться кримінологічній безпеці, що включає в себе не тільки соціологію, а й філософію безпеки [173]. З огляду на це потрібно створити державний науковий інститут кримінології, що розроблятиме комплексні політичні, ідеологічні, економічні, соціально-психологічні, правові та інші заходи, які здійснюватимуться державними органами, громадськими організаціями та громадянами щодо протидії (профілактиці) злочинних посягань на безпеку особи, суспільства і держави.

2.3. Виявлення громадської думки та її використання для розробки і прийняття більш ефективних норм кримінального права у попередженні злочинів

Як соціальний інститут громадська думка виконує певні соціальні функції. Ці функції в залежності від свого змісту мають вираз у тому, що громадська думка так чи інакше оцінює ті чи інші факти, події, починання держави тощо. Оцінюючи їх, громадська думка тим самим позитивно або негативно впливає на ставлення людей до цих фактів, впливає на їх вчинки, так чи інакше пов'язані з цими фактами або подіями, і тим самим виконує оціночну та регулятивну функції [175, с. 26].

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства вивчення громадської думки про ефективність норм кримінального права у попередженні злочинності є одним із важливих і невідкладних завдань соціально-правових досліджень. Важливість вивчення громадської думки в правовій сфері полягає, перш за все, у тому, що воно дозволяє: 1) встановити рівень солідарності населення з деякими оцінками, виробленими у рамках правової ідеології й закріпленими у нормах права (наприклад, щодо суспільної небезпеки різних злочинів, встановлення заходів покарання за вчинення тих або інших злочинів); 2) визначити межу згоди населення з окремими напрямами державної кримінальної політики (наприклад, з межами криміналізації окремих суспільно небезпечних діянь); 3) виявити ступінь схожості-розбіжності між громадською думкою і позицією

законодавця, що дозволяє удосконалювати систему норм кримінального права.

Роль громадської думки у механізмі правового регулювання суспільних відносин історично обумовлена. На ранніх стадіях розвитку людського суспільства в умовах нерозвинених юридичних форм правового контролю громадська думка про норми кримінального права і злочини мала більше значення, ніж на тих історичних стадіях, коли з посиленням ролі держави і розвитком законодавства певні правила поведінки закріплювалися у вигляді законів, а діяння, що посягали на пануючі суспільні відносини, фіксувалися в законодавчих актах як злочини. Слід зазначити, що держави, особливо ті, в яких відсутня демократія, використовують законодавство для розвитку бажаних їм суспільних відносин і для обмеження чи повного викорінення непотрібних. Однак розсуд законодавця при цьому не може бути вільним, а його можливості визначені відповідними об'єктивними умовами. Сьогодні в Україні нерідко ще приймаються норми кримінального права, які не тільки не збігаються з громадською думкою, а й певною мірою сприяють вчиненню злочинів. Все це підкреслює актуальність вивчення громадської думки з метою підвищення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів.

При розгляді громадської думки, як чинника ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів, необхідно враховувати такий аспект проблеми, як рівень правової інформованості населення, у даному разі обсяг його знань у галузі кримінального права, уявлень про негативні наслідки застосування тих або інших норм останнього. Як свідчить практика, громадяни, як правило, не обізнані щодо питань юридичної кваліфікації тих або інших діянь, а також не мають чітких уявлень про результати застосування норм кримінального права.

Вплив громадської думки на ефективність норм кримінального права у попередженні злочинів здійснюється за двома основними напрямками: у бік посилення – посилення мір покарання і у бік послаблення – зниження суворості мір покарання. Але в обох випадках йдеться про той або інший ступінь незгоди членів суспільства з політикою боротьби зі злочинністю у державі. Звичайно, тут слід враховувати, що ставлення громадської думки до кримінальної політики не є однозначним. Якись її напрями і форми користуються підтримкою громадян, інші – викликають заперечення.

При цьому ступінь і характер заперечення, незгоди залежить від напряму впливу. Так, тенденція до ослаблення кримінально-правової політики вказує на більш виражену незгоду з нею, а напрям до посилення репресивних компонентів кримінально-правової діяльності свідчить про таку незгоду лише частково. Справа в тому, що у структурі тяжких кримінальних злочинів виділяються дві сторони. З одного боку, в цьому феномені виявляється нетерпимість громадян до злочинів (солідарність із законодавцем у даному аспекті), а з іншого – незгода з характером або мірою покарання за ці злочини (відсутність солідарності у вказаному аспекті).

Як свідчить практика, попереджувальне значення мають норми кримінального права лише за тієї неодмінної умови, коли вони відображають суспільні відносини, об'єктивні закономірності їх розвитку і функціонування, а також думки більшості громадян держави. Якщо це не так, то режим законності, заснований на принципі суворого дотримання усіма громадянами норм права, перетворюється як у режим порушень інтересів більшості членів суспільства, так й у безкарність окремих членів суспільства, особливо тих, хто використовує своє службове становище в особистих цілях. Тому протиріччя, що виникають між громадською думкою і встановленими законом нормами, не можна ігнорувати, їх потрібно вчасно виявляти і усувати. Тільки тоді довіра суспільства до справедливості закону не буде підірвана. Звідси випливає, що коли в процесі вивчення громадської думки виявляється стійка і послідовна її незгода з якими-небудь положеннями чинного законодавства, то, швидше за все, наявна відповідна законодавча недосконалість.

Попереджувальний потенціал громадської думки, закладений у його нормативно-ціннісному змісті, оскільки саме думка підтримує і поширює визначені моделі поведінки, впливає на орієнтацію суб'єктів суспільних відносин у стандартних і нестандартних ситуаціях. Формування, застосування і вивчення громадської думки – один із напрямів попередження злочинів. У цьому зв'язку важливо визначити природу впливу громадської думки на формування поведінки людини. Вплив громадської думки на формування правомірної поведінки людини у суспільстві пояснюється, насамперед, тим, що за своєю сутністю вона – своєрідний спосіб існування різних форм суспільної свідомості, у тому числі правової свідомості. Ступінь впливу громадської думки на формування правомірної

поведінки людини у державі багато в чому залежить від рівня правової свідомості всього суспільства.

Ефективність права тим вище, чим вище рівень правосвідомості населення. Складовими частинами правосвідомості є знання права, відношення до закону, відношення до практики застосування закону [64, с. 221].

Широке залучення громадян у сферу попереджувальної діяльності припускає як правосвідомість і розуміння суспільних та особистих інтересів, так і збіг громадської думки щодо прийнятої норми кримінального права. Тому не випадково проблема правосвідомості у кримінології є однією з актуальних, таких, що мають універсальне значення для проблем боротьби зі злочинністю. Зокрема, визначені істотні відмінності правосвідомості законослухняних громадян і осіб з протиправною поведінкою на рівні оціночного ставлення до права і практики його застосування. Так, якщо типовим мотивом дотримання правових приписів законослухняними громадянами є солідарність із законом, то у правопорушників у цьому разі велику роль відіграє страх відповідальності. Все це свідчить про необхідність подальшого вивчення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів.

Відомо, що правосвідомість виконує три основні функції: пізнавальну, оціночну і регулятивну. Відповідно до цих функцій розрізняють три головні структурні елементи правосвідомості: 1) знання норм права; 2) оціночне ставлення до права і практики його застосування; 3) готовність до правомірної поведінки (правові установки та орієнтації) [176, с. 209]. Викривлення правосвідомості можливе на усіх трьох рівнях її функціонування, при цьому кожний з них може відігравати самостійну роль у генезисі протиправної поведінки. Вирішальне значення має регулятивний рівень, оскільки він є тим останнім «фільтром», який забезпечує конкретну правомірну або протиправну поведінку суб'єкта.

Правомірна поведінка при ідеальному функціонуванні правосвідомості суб'єкта будується за схемою: знання норми права – визнання її соціальної цінності – виконання вимог правової норми. Можливі варіанти, коли суб'єкт: а) не знає змісту правової норми і не виконує її приписів; б) знає зміст норми, проте ставиться до неї негативно і згідно з цим поводить; в) знає зміст норми, визнає її соціальну цінність, але не виконує її вимог [59, с. 236]. Відповідно

до трьох названих варіантів поведінки можна вести мову про три види викривлення правосвідомості: правовий інфантилізм, правовий негативізм і правова безвідповідальність.

Правовий інфантилізм проявляється у несформованості і незаповненості, головним чином, пізнавального рівня правосвідомості. Суб'єкт не володіє достатнім запасом правових знань і порушує норми права виключно через свою необізнаність. У той же час для нього характерна відсутність здатності оцінювати правові явища з погляду «законного» і «незаконного», що належить до оціночної функції правосвідомості. Постає питання: чи можливо при інфантному рівні правосвідомості дотримуватися правових норм? Вважаємо, можливо, якщо суб'єкт досяг певного рівня соціалізації, тобто засвоїв ті загальні правила і зразки поведінки, які становлять так звану соціонормативну культуру – один із найважливіших елементів людської культури.

Як зазначив О.М. Яковлев, «більшість громадян не вчинюють злочинів зовсім не через їх попередню юридичну підготовку, а через ті обставини, що основні, базисні правила людського співжиття склалися тисячоліттями, а також тому, що норми моралі тісно координують з нормами права, і, засвоюючи саме ці правила як елемент сучасної індивіду культури (процес соціалізації), він втілює в результаті у своїй поведінці норми правового веління незалежно від володіння ним правовою інформацією в точному розумінні цього слова» [177, с. 11]. Багатократне повторення цих простих і загальних правил сприяє формуванню стереотипів поведінки, які не усвідомлюються як юридично нормовані. Тому питання про законність або незаконність вчинку у суб'єкта звичайно не виникає. Тут спрацьовує механізм, що називається кримінологами «правовою інтуїцією», або «етичним контролем», коли рішення про «законослухняну» поведінку не утворює самостійної фази психічної діяльності [72, с. 111].

Разом з тим, при надійності механізму «правової інтуїції», очевидно, «інфантильна» поведінка має свої межі. По-перше, стереотипи поведінки відіграють позитивну роль тільки у звичних і повторюваних для індивіда умовах. Коли ж виникає мотиваційний конфлікт, найважливішою передумовою вибору правомірного варіанту поведінки є усвідомлення ситуації як юридично значущої. По-друге, тісна взаємодія соціальних норм, зокрема норм моральності і права, ще не означає їх взаємозамінюваності. Моральність та

відповідна їй етична свідомість самі по собі не можуть забезпечити правомірну поведінку з таких причин:

1) незбігання меж між аморальним і злочинним. Деякі правові заборони не повною мірою доступні оцінці масовою свідомістю в категоріях моральності і сприймаються саме в правових категоріях, що належить до функції правосвідомості;

2) незабезпеченість етичних норм примусовою силою держави. У нашому суспільстві ще є люди, які дотримуються правових норм тільки через страх перед покаранням. Одне лише моральне засудження навряд чи утримає їх від вчинення злочинів;

3) наявність конкуренції моральних цінностей. Колізії моральних норм не можуть бути визначені однозначно, тому їх порівняльна оцінка і відповідна їй поведінка залежать від розсуду суб'єкта.

З цих позицій принципово невірною, на наш погляд, є думка, що сучасній людині для правомірної поведінки досить моральних критеріїв, а «кримінальна правосвідомість, що не спирається на відповідні етичні якості, є не більше, ніж знання кримінально-правових приписів» [178, с. 113]. Звичайно, правосвідомість не діє ізольовано від інших форм суспільної свідомості, оскільки має моральну і політичну основи, але це положення не міняє суті справи. Як вже йшлося, забезпечити правомірну поведінку тільки моральними і подібними їм нормами не можна. У будь-якій ситуації обов'язково проявляється правосвідомість дійової особи як вирішальний чинник вибору тієї або іншої лінії поведінки. І якщо у разі дефектів правосвідомості при регулюванні поведінки як «замінник» виступає етична свідомість, можливе вчинення злочину.

Правовий негативізм – це активна протиправна поведінка особи, що виражається у нігілістичному ставленні до права в цілому, в переконанні, що вимоги і заборони права мають лише формальний характер, а керуватися треба своїми бажаннями й інтересами. Закон порівнюється з перешкодою, яку треба обійти або подолати [179, с. 23]. Механізм утворення даного дефекту правосвідомості виявляється як результат залучення індивіда до тієї специфічної частини культури, в якій ще живі ідеї, традиції, звички, успадковані від попередніх культур, такі, що відображають зразки неправової поведінки і суперечать чинним соціальним нормам. У результаті інтерналізації цих ідей і традицій формується нігілістичне ставлення до права, особа починає негативно оцінювати приписи тих чи інших правових норм і відповідно до цього обирає свою поведінку.

Іншою поширеною формою правового нігілізму є байдужість до вимог права і правових наслідків своїх дій. Так, за дослідженнями Г.М. Міньковського, 63% підлітків у момент вчинення правопорушення не думали про незаконність своїх дій [180, с. 153]. Причому тут мається на увазі саме байдужість до правових вимог.

Необхідно зазначити, що дефект оціночного рівня правосвідомості, тобто негативне ставлення до правової норми, не завжди логічно приводить до її порушення. Установка на правомірну поведінку може підтримуватися поряд з чинниками, серед яких вирішальну роль у даному випадку відіграють страх перед покаранням та інші негативні думки. Проте стримуюча сила страху, як відомо, вельми ненадійний бар'єр протиправній поведінці. Її ефективність значною мірою залежить від того, наскільки він підкріплений переконанням у невідворотності покарання. І якщо побоювання відповідальності нейтралізується впевненістю в безкарності, то страх перед покаранням не може достатньо надійно утримувати від вчинення правопорушень.

Таким чином, безкарність перших правопорушень та інший негативний досвід перешкоджають формуванню навиків правомірної поведінки, розвивають звичку обходити вимоги закону. Це призводить до деформації регулятивного рівня правосвідомості, до формування протиправної установки. Суб'єкт не тільки використовує зручну для вчинення злочину ситуацію, а й активно створює її своїми діями.

Разом з тим, вважаємо, що інфантилізм і негативізм далеко не вичерпують механізм утворення антигромадської установки у свідомості особи. З одного боку, просте інформування про чинне законодавство не впливає вирішально на поведінку особи. Правові знання злочинців навіть повніші, ніж «законослухняної» частини населення. З іншого – протиправній поведінці у суспільстві властиве порушення правових норм без відкидання їх соціального розуміння і змісту по суті. Ніхто з правопорушників не намагається оголосити як таке порушення правового припису «правильним» і гідною справою. Для них характерніші підшукання саме для свого конкретного акту реабілітуючих, пом'якшуючих обставин «супроводжувального» характеру. Отже, вчинення правопорушення у даному разі викликане іншим дефектом правосвідомості, якісно відмінним від розглянутих вище. Таким, на наш погляд, є права

безвідповідальність як категорія, протилежна правовій відповідальності в позитивному сенсі. Відповідальність у цьому розумінні є категорією етики і права, що відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення особи до суспільства, яке характеризується виконанням етичного обов'язку і правових норм. Механізм прояву позитивної відповідальності у поведінці суб'єкта полягає в наступному. У будь-якій кримінально-правовій нормі Особливої частини КК України вміщена модель «відповідальної» поведінки, оскільки у ній міститься вказівка не тільки на те, як не можна вчиняти, а й на ті несприятливі наслідки, що виникнуть у разі порушення заборони. У свою чергу, інтерналізація даної норми формує у правосвідомості особи «активну» відповідальність як елемент, що визначає мотивацію поведінки стосовно правової заборони і що підтримує установку на правомірну поведінку. Тому прагнення порушити вимогу правової норми логічно викликає внутрішній конфлікт між обов'язком слідувати правовому припису і потребою, яка виникла. Які ж захисні механізми може використовувати правопорушник, щоб вирішити цей конфлікт і переконати себе, що його діяння не становить тієї суспільної небезпеки, яка властива злочину?

Одним із таких механізмів є психологічний ефект «нейтралізації» [181, с. 327]. Суть його полягає у внутрішньому звільненні від відповідальності за вчинене діяння. У цьому разі правопорушник підшукує для своєї поведінки «реабілітуючі» обставини, які значно применшують усвідомлення ним суспільної небезпеки своїх дій і тим самим дають «право» у даному конкретному випадку порушити правову заборону, з якою він у принципі згодний.

У інших випадках ефект «нейтралізації» проявляється в поведінці, орієнтованій звичайно на «виняток з правила», коли порушник сприймає тільки ту частину правової норми, яка регулює дії її неосновного правила, де йдеться про виняток із правила або про обставини, що обмежують дію загального правила. Емоційно перебільшуючи роль таких елементів правової норми, правопорушник створює собі психологічну платформу, що дозволяє йому вчинити заборонене діяння [59, с. 199]. В усіх наведених випадках елемент відповідальності «нейтралізований», витіснений з правосвідомості особи, і в процес мотивації вплітаються різні «раціоналістичні міркування», сприяючи злочинній поведінці.

Ми розглянули лише один із механізмів прояву правової безвідповідальності. Вважаємо, даний феномен заслуговує подальшого

вивчення. Це допоможе більш повно сформулювати роль дефектів правосвідомості в генезисі протиправної поведінки.

Фахівці, які зверталися до вивчення правосвідомості, зазначають: «Проблема правосвідомості багатоаспектна, вона знаходиться «на грані» між філософією і юридичною наукою, є об'єктом дослідження соціологів і психологів» [182, с. 25].

Багатоаспектність правосвідомості, як наукової категорії означає, що вельми складно сформулювати універсальне її поняття. Мабуть, тому в спеціальній літературі висловлені різні визначення правосвідомості. Так, на думку К.Т. Бельського «Правосвідомість – це категорія історичного матеріалізму для позначення тієї форми суспільної свідомості, яка відображає через призму класових інтересів суперечності суспільного буття, пов'язані з нерівністю, і такі, що виражаються у системі правових ідей, теорій, поглядів та психологічних форм, які виявляються в обов'язкових правових нормах, у груповій, індивідуальній і суспільній правосвідомості» [183, с. 19].

В.А. Шегорцов визначив правосвідомість як «особливе структурне утворення, яке, з одного боку, підкоряється визначенням, загальним для всіх елементів суспільної свідомості закономірностям внутрішньої структури, а з іншого – володіє специфічністю, що дозволяє розглядати його як відносно самостійне утворення, яке займає у структурі суспільної свідомості своє, особливе місце і виконує тільки йому властиві функції» [182, с. 3].

Правосвідомість, яка є частиною громадської думки, як правило, характеризується тими ж основними ознаками, що і суспільна свідомість у цілому. Від стану правосвідомості залежить не тільки вибір суб'єктом правомірної або протиправної поведінки, а й інший важливий аспект поведінки громадян – їх власна правова активність, готовність своїми діями сприяти зміцненню законності і боротьбі зі злочинністю. Правосвідомість, у свою чергу, є однією з форм суспільної свідомості. Вона, як і вся суспільна свідомість у цілому, визначається матеріальними умовами життя суспільства, однак має свої специфічні ознаки, що відрізняють її від інших форм суспільної свідомості, таких, наприклад, як політична, моральна свідомість. На нашу думку, правосвідомість – сукупність поглядів, уявлень і оцінок суспільства, яка проявляється у ставленні до прийнятих норм права, до діяльності державних установ і правоохоронних органів з позицій уявлень про право.

В юридичній літературі зустрічається кілька визначень громадської думки. А.К. Уледов визначає її як оціночне судження великих і сталих груп людей із суспільно значимих питань соціального життя, що стосуються загальних інтересів. Таке судження виражає ставлення до подій, фактів, явищ соціального життя і, як зазначає автор, визначення громадської думки може бути доповнене іншими характеристиками, оскільки містить у собі раціональні, емоційні, вольові елементи, виступає їх сплавом [184, с. 31-32].

На думку Р.А. Сафарова громадська думка – синтез суспільних суджень і волі. Вказуючи на співвідношення цих елементів, автор приходить, на наш погляд, до обґрунтованого висновку, що судження передує вольовому акту [185, с. 193].

М.С. Ошеров і Л.І. Спиридонов вважають, що право як один із проявів суспільної свідомості обумовлено домаганнями мас людей, вимоги яких задані їх місцем у суспільному виробництві і ставленням до власності. На їх думку право – сторона реального життя людей у суспільстві, а не «звід правил, які, коли вважати, що вони збігаються з правом, перетворюють його із соціального феномена в літературний факт» [175, с. 193].

Деякі автори вважають, що закон може бути правом тільки тоді, коли відповідає моральним засадам суспільства [186, с. 8].

У наведених визначеннях розкриваються характерні ознаки громадської думки, які необхідно враховувати при розгляді даного поняття.

На наш погляд, громадську думку можна визначити як один із способів існування суспільної свідомості у вигляді оціночного судження, що виражає ставлення до подій, явищ суспільного життя і полягає у схваленні чи осуді останніх. Слід зазначити, що громадська думка – феномен, властивості якого дуже різноманітні, але недостатньо вивчені, особливо ті з них, що дають можливість використовувати цю думку для попередження злочинів. Характерно, що запобіжний вплив громадської думки виступає у випадках, коли вона містить негативну оцінку не тільки антисоціального прояву, а й особистості порушника кримінальної норми.

Правосвідомість повинна бути пронизана моральними орієнтирами. У цьому – один з проявів взаємозв'язку права і моральності, правової та моральної свідомості як форм суспільної свідомості. Принципи моралі можуть пронизувати не тільки правові, а й інші соціальні норми суспільства.

Можливості кримінального закону обмежуються пануючою у суспільстві моральністю. Сила закону – у його моральних засадах. Наскільки міцні моральні засади суспільства, на яких побудований закон, настільки міцний і сам закон [187, с. 65].

Не випадково, що при оцінці тієї чи іншої норми права, правові й моральні критерії оцінки взаємодіють і доповнюють одна одну. Наприклад, об'єктивна характеристика за допомогою морального критерію оцінки «справедливо» і правового критерію оцінки «правомірно» того чи іншого запобіжного заходів, а також дії набагато більше збагачує й уточнює уявлення про якість заходу чи дії, ніж характеристика їх за допомогою одного з наведених критеріїв. Це особливо важливо враховувати при використанні громадської думки, як чинника ефективності норм кримінального права у попередженні злочинності.

Сила громадської думки, як фактора ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів, полягає саме в тому, що вона є сполученням оціночного судження і волі народу. Якщо таке відсутнє, то норми кримінального права не будуть мати попереджувальної функції. Так, різні анкетування та опитування свідчать, що переважна більшість громадян України вважають: вбивця заслуговує страти [188]. Зокрема, згідно з проведеним нами анкетуванням, 60,78% опитаних переконані: скасування смертної кари в Україні сприяє збільшенню числа умисних вбивств, а 80,4% вважають, що введення її знову мало би попереджувальне значення.

У той же час законодавці – депутати, яким народ довірив захист своїх інтересів, всупереч останнім вирішують навпаки. Вказана розбіжність думок народу і законодавців стала вважатися демократією. Однак, якби це питання було винесено на всенародне обговорення, тоді й було б одержано справжню демократію, зокрема знайшла б свій вияв запобіжна функція статей кримінального права. Отже, положення ст. 69 Конституції України про те, що «народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії», у даному разі не було враховане.

Але ж законодавство має бути повним відображенням волі народу. Наприклад, у Білорусі, де 80% громадян схвалюють застосування смертної кари, враховують цей принцип [189, с. 98]. Тому в Кримінальному кодексі Республіки Білорусь збережено покарання у вигляді смертної кари, проте воно не передбачається як єдино можлива міра покарання за той чи інший злочин, за який вона

може бути призначена. Альтернативою смертній карі є довічне ув'язнення і позбавлення волі строком до 25 років.

Кримінальний закон покликаний закріплювати теоретично осмислені й несуперечливо сформульовані судження, тенденції, що панують у правовій свідомості громадян. Оскільки винесення на референдум проектів таких законів, як Кримінальний кодекс України, прийнятий 2001 р., виявилось ускладненим, то доцільно було б винести на всенародне обговорення окремі, найбільш актуальні його статті чи положення. Так, слід було винести на референдум питання про скасування смертної кари, міру покарання за давання чи одержання хабара та інші найбільш важливі статті.

Суспільство часто стає особливо «чутливим» до певної категорії злочинів – або у зв'язку з їх поширеністю, або під впливом засобів масової інформації, що привертають до них увагу. Наприклад, увагу суспільства, повернуто до питань замовних вбивств, нелегальної торгівлі наркотиками, наркоманії серед молоді, але, на жаль, держава мало опікується проблемами корупції. Громадська думка щодо цього напряму також на низькому рівні.

Навряд чи треба наголошувати, що суспільство легше схилити до реалізації запобіжної програми, коли злочинні діяння засуджуються громадською думкою, ніж тоді, коли вона ставиться до цих діянь байдуже.

Чи існують які-небудь межі використання громадської думки, як фактора ефективності норм кримінального права у попередженні злочинності? На це питання варто відповісти ствердно. Такі межі існують, і причина цього наступна: якщо попередження злочинності виходить за межі доцільності, перероджуючись у репресії, то громадська думка не підтримуватиме дану норму права.

Характерно, що суспільство по-різному оцінює небезпечність злочинів. Критерієм служить шкала цінностей, що під впливом подій політичного, соціального або економічного характеру може зазнати певних змін. Така шкала, яку враховує законодавець, наприклад, при формулюванні нових складів злочинів у певний період, повинна збігатися з думкою більшості громадян.

Є категорія тяжких злочинів, що підлягають загальному осуду (наприклад, посягання на життя і здоров'я людини – вбивство; тяжке тілесне ушкодження; дії, які порушують статеву свободу тощо). Однак є злочини, за які передбачені досить суворі санкції, але котрі суспільство не вважає настільки небезпечними. Прикладом

можуть служити опір працівникам міліції, деякі види злочинів у сфері господарської діяльності тощо.

Громадську думку про право і правопорушення (суспільний інтерес до проблем злочинності та її подолання, до діяльності правоохоронних органів тощо) слід завжди враховувати при розробленні й прийнятті нових законів.

Нормативне закріплення боротьби зі злочинністю не може мати наслідком порушення законності. Будь-яке застереження завжди корисне, тим більше коли мова йде про гарантії дотримання законності, забезпечення прав і законних інтересів особи.

Прагнення поставити боротьбу зі злочинністю на міцну правову основу іноді зустрічає заперечення через обивательські судження, ціль яких спробувати перевернути чи сфальсифікувати історичні факти, кинути тінь на роботу правоохоронних органів.

Інколи існує думка: посилення санкції тієї чи іншої норми КК України суперечитиме загальній лінії на гуманізацію проведеної у країні кодифікації. Постає питання: про яку гуманність йдеться і в чийх інтересах? Якщо розуміти гуманність як однобічну і часом безмежну доброзичливість до правопорушника, то вона відразу обертається жорстокістю до суспільства та його громадян, інтереси яких повинен захищати кримінальний закон.

Ефективність норм кримінального права у попередженні злочинів багато у чому залежить від громадської думки щодо тих, хто застосовує ці норми: працівників міліції, прокуратури і суду. Громадська думка досить чутливо фіксує недоліки у реагуванні правоохоронних органів на звернення і заяви громадян про вчинені щодо них протиправні дії [190, с. 126]. Правоохоронні органи можуть розраховувати на всебічну допомогу населення лише тоді, коли користуються у нього авторитетом. Останній їм забезпечують, зокрема, об'єктивність і чесність, високі показники розкриття злочинів тощо.

На жаль, громадяни України не дуже довіряють правоохоронним органам і суду. Дослідження, проведені Харківським національним університетом внутрішніх справ 2004 р., свідчать, що оцінка населенням успішності діяльності міліції по захисту громадян від злочинних посягань і охороні громадського порядку на «добре» складає тільки 13,3%. Працівники міліції оцінили успішність своєї роботи значно вище – 20,7%. Згідно із цим дослідженням, міліції довіряє 24% населення України. Характерно, що в країнах Європейського Союзу поліції довіряє 70% населення [191, с. 50, 68].

Згідно з нашим дослідженням, проведеним у 2007–2012 рр., міліції довіряють 14,71% опитаних громадян, не довіряють 85,29%; прокуратурі, відповідно, – 31,38% і 68,62%; суду – 42,15% і 57,85%.

Проведене нами у 2007 р. опитування слідчих МВС України засвідчило, що 78,7% з них довіряють міліції, 59,4% прокуратурі і 67,7% суду. Тут слід відзначити, що в м. Києві слідчі більше довіряють міліції – 80,49% і прокуратурі – 51,22%, а в сільській місцевості суду – 74,36%.

Ті ж слідчі вказали, що основні недоліки у діяльності правоохоронних органів України по боротьбі зі злочинністю зумовлені:

а) відсутністю цілеспрямованої і предметної діяльності державних органів по боротьбі зі злочинністю (м. Київ – 14,63%, Київська область – 38,46%);

б) низьким рівнем підготовки кадрів правоохоронних органів (м. Київ – 26,83%, Київська область – 36,75%);

в) корумпованістю державних структур і організованої злочинності (м. Київ – 24,39%, Київська область – 44,14%);

г) «офіційною» комерціалізацією підходу до розв'язання проблем забезпечення життєдіяльності правоохоронних органів – «придбання» техніки, канцелярського приладдя, бензину, ремонт службових приміщень на «спонсорській основі» тощо (м. Київ – 43,37%, Київська область – 64,96%).

Звертає на себе увагу значне розходження у поглядах слідчих м. Києва і слідчих Київської області. Безперечно, це можна пояснити кількістю вчинених злочинів, рівнем підготовки кадрів, матеріальним забезпеченням тощо в м. Києві та Київській області.

Зміст і якісна характеристика громадської думки непостійні, вони можуть змінюватися у зв'язку зі зміною конкретних життєвих ситуацій залежно від тих або інших політичних обставин у державі. Наприклад, згідно з результатами соціологічного дослідження, проведеного Центром Разумкова у березні 2004 року, на запитання: «Чи підтримуєте ви діяльність суду?» – майже 8% респондентів відповіли – «повністю підтримую», 34% – «підтримую окремі заходи», 40% – «не підтримую». Тобто, у суспільстві домінував скепсис щодо здатності українського суду працювати на загальне благо і ця тенденція не змінилася [166; 192].

Невисокий рівень оцінок діяльності міліції є наслідком наявності багатьох недоліків, які, на думку опитаних, так чи інакше їй

притаманні. Як показують дані, одержані фахівцями Харківського національного університету внутрішніх справ, це такі основні недоліки: неналежна технічна оснащеність міліції (24,1%), корупція (32,2%), слабкий зв'язок з населенням (22,3%), небажання працівників міліції захищати «просту» людину (20,7%) [191, с. 51].

Про поширення корупції серед працівників правоохоронних органів свідчать матеріали, опубліковані у засобах масової інформації [193; 194; 195].

Покладення на правоохоронні органи запобіжних функцій повинно позитивно вплинути на формування почуття взаємної поваги між цими органами і громадськістю, а також сприяти попередженню злочинності й уможливити активну роль громадськості в плануванні та виконанні погоджених попереджувальних заходів.

У протидії злочинності багато залежить не тільки від прийняття тієї чи іншої норми кримінального права, а й від взаємодії з громадськими об'єднаннями та громадянами [196].

Цікаві дані щодо цього були одержані спеціалістами Харківського національного університету внутрішніх справ під час проведення опитування населення про співробітництво з міліцією та аналізу результатів впровадження програми «Зупині злочинність». Висновки, які були зроблені, свідчать про наступне: «Пасивна поведінка громадян, позиція очікування, відчуженість від органів правопорядку» [191, с. 41, 62]. Немає сумніву, що звідси і починаються прояви бездуховності, байдужості до ближнього і, навпаки, з'являється егоцентризм, міщанство і моралістична демагогія в ситуаціях, коли потрібно діяти в інтересах суспільства і конкретної людини. Не випадково ці несприятливі симптоми моральної хвороби постійно фіксують правоохоронні органи, а саме, коли очевидець не хоче виступити у суді свідком, громадяни не бажають бути понятими тощо.

Для подолання такого становища до профілактичних заходів потрібно залучати громадські об'єднання, зокрема недержавні охоронні служби та приватних детективів, які на підставі взаємних домовленостей з фізичними чи юридичними особами здійснюють охорону власності та громадян, монтаж, ремонт і профілактичне обслуговування технічних засобів охорони, що використовуються під час здійснення охоронної діяльності. Їх діяльність здійснюється відповідно до вимог Законів України «Про охоронну діяльність», «Про ліцензування певних видів господарської діяльності»,

«Про основні засади державного регулювання (контроля) у сфері господарської діяльності» та інших законодавчих актів і певною мірою доповнює роботу правоохоронних органів щодо захисту прав і законних інтересів громадян, підприємств і організацій.

Суб'єкти охорони (служби безпеки), які створюються на об'єктах господарювання діють з метою: охорони працівників підприємства; охорона майна; запобігання злочинних та кримінально караних посягань на підприємстві, що сприятиме привабливості підприємства для інвесторів; зменшення матеріальних витрат і економії часу підприємця на захист власного бізнесу від протиправних посягань при високому професійному рівні виконання заходів безпеки.

Суттєвого розвитку в структурі безпеки приватного підприємництва ці служби набули з 2005 р., коли Українським союзом промисловців і підприємців (УСПП) була прийнята Програма по формуванню політики спрямованої на розвиток організаційного започаткування даного напрямку. В рамках програми були створені Комісія з економічної безпеки і захисту інвестицій та Бюро Федерації роботодавців України. Подальшим організаційним оформленням служб безпеки стало створення громадянського проекту «Формування недержавної системи безпеки підприємництва».

Враховуючи це можна наголосити, що охоронна діяльність і, зокрема, служби безпеки почали створювати нову архітектуру відносин суб'єктів безпеки «державні органи влади – суб'єкт господарювання», яка на загальнодержавному рівні недержавної системи безпеки підприємництва стає важливою складовою протидії злочинності та забезпечення внутрішньої безпеки суспільства.

Однак аналіз правових засад діяльності недержавних суб'єктів охоронної діяльності дає підстави стверджувати, що ще не досить чітко визначені та законодавчо закріплені їх функціональні обов'язки, що пов'язані зі сферою протидії злочинності. Не визначений також порядок взаємодії цих суб'єктів з правоохоронними органами у протидії як загально-побутовій злочинності, так і економічним злочинам, промислового шпигунству, злочинів у сфері використання електроннообчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку тощо. Інакше кажучи, не розроблена тактика взаємодії з виявлення, локалізації та запобігання криміногенним загрозам, що значною мірою сприяло б протидії злочинності та зміцненню внутрішньої безпеки суспільства.

З огляду на інтенсивний розвиток недержавних охоронних служб, детективних агентств і служб безпеки виникла потреба у прийнятті законів, які б чітко регламентували їх діяльність. Це, зокрема, закони «Про основи недержавної системи безпеки», «Про детективну діяльність», «Про зброю», «Про службу безпеки суб'єктів господарювання та інших юридичних осіб».

Таким чином, можна зазначити, що недержавна система протидії злочинності та забезпечення внутрішньої безпеки суспільства являє собою діяльність недержавних суб'єктів, що діють у різних сферах суспільного життя. Основою такої діяльності є різноманітні організаційні-правові форми спілок, союзів, фондів, асоціацій, акціонерних товариств тощо. Вони виникають у зв'язку із суспільно-політичними змінами у державі як реакція громади на необхідність запобігання криміногенним загрозам життєво важливим інтересам людини, суспільства і держави. Тим самим громадяни свідомо застосовують додаткові інструменти протидії злочинності та забезпечення безпеки.

Виходячи з цього пропонуємо таку систему заходів для недержавних суб'єктів безпеки у даній сфері:

- методологічне керівництво діяльністю громадських об'єднань, організація взаємодії між недержавними і державними суб'єктами з метою захисту національних інтересів та безпеки людини, суспільства;
- виявлення криміногенних факторів, у різних сферах життєдіяльності людини, суспільства і держави, які сприяють злочинності;
- вплив на кримінологічну ситуацію через узгоджену діяльність з правоохоронними органами;
- розробка пропозицій до законодавчих актів із питань забезпечення безпеки особи і суспільства;
- сприяння цивілізованому розв'язанню політичних і соціальних конфліктів;
- захист прав і законних інтересів громадян у сфері публічно-приватних відносин;
- здійснення громадянського контролю за діяльністю органів влади та управління, виконанням прийнятих рішень;
- розвиток правової культури, освіти та громадянського самосвідомлення;

– залучення широких верств населення до практичної діяльності щодо декриміналізації суспільства та забезпечення внутрішньої безпеки;

– протидія соціальним і моральним порокам, корупції, хабарництву;

– участь у реалізації міжнародних комплексних програм щодо протидії злочинності та безпеки суспільства.

Вирішення цих завдань можливе лише за тісної взаємодії державних і недержавних суб'єктів безпеки, коли обидві системи функціонують як доповнюючі одна одну. Адже протидія злочинності та безпека суспільства – справа держави, суспільства та кожного громадянина.

Вбачаючи це можна зазначити, що комплекс кримінологічних за своєю сутністю гарантій безпеки людини і суспільства передбачає використання будь-яких механізмів соціального контролю: правові, економічні, суспільні, інформаційні тощо.

В рамках правових механізмів протидії злочинності та забезпечення внутрішньої безпеки суб'єкту діяльність потрібно спрямовувати на кримінально-правові гарантії, оскільки вони безпосередньо пов'язані із впливом на злочинність і злочинця.

Економічні механізми необхідно спрямовувати на захист населення від злочинності у сфері нинішніх умов господарської діяльності.

Суспільні механізми виступаючи головною константою стану кримінологічної безпеки, оскільки ґрунтуються на відчутті небезпеки життєдіяльності людини і суспільства з боку злочинності, повинні стати основним регулятором відповідальності влади перед суспільством, у тому числі у сфері національної безпеки.

Інформаційні механізми (засоби масової інформації) стаючи концентрованим вираження суспільної думки є надійним інструментом привселюдного захисту суспільства від злочинності.

ВИСНОВКИ

1. Чинний Кримінальний кодекс України названий неправильно. Як справедливо вказував М.Й Коржанський, його необхідно назвати «Уголовний кодекс України».

2. Поняття терміну «воля» у Кримінальному кодексі України використовується абсолютно неправильно. Адже застосовуючи до людини міру покарання за скоєння злочину держава обмежує його тільки у свободі місця знаходження, спілкування з рідними, вибору своїх дій тощо, але не позбавляє його волі, іншими словами, функції мозку. Тому необхідно у Кримінальному кодексі України термін «воля» замінити на термін «свобода».

3. Аналіз ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів і стану злочинності в країні приводять до висновку, що кримінологічна ефективність їх ще низька, тому настала гостра необхідність здійснення заходів до її підвищення. Це можливо зробити двома паралельними шляхами:

1) проведенням кримінологічної експертизи усіх норм кримінального права, що прийматимуться;

2) проведенням соціологічного опитування населення з найбільш важливих і актуальних норм кримінального права, які прийматимуться.

4. Вивчення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів вкрай важливе:

а) для вибору найбільш соціально доцільного заходу впливу на особу, яка вчинила злочин;

б) для подальшого вдосконалення кримінального законодавства;

в) для поліпшення діяльності державних органів і громадськості у попередженні злочинів.

5. З метою підвищення ефективності норм кримінального права у боротьбі зі злочинністю, а також у її попередженні запропоновано ст. 3 КК України доповнити ч. 5 такого змісту: «Для здійснення вказаних завдань цей Кодекс встановлює наступні принципи кримінальної відповідальності: законності, справедливості, гуманності, наявності вини, рівності громадян перед законом».

6. До основних умов підвищення ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів, на нашу думку, варто віднести:

а) обов'язкове прогнозування наслідків прийняття норм кримінального права;

б) вивчення існуючої правозастосовної практики;

в) обмеження в Особливій частині Кримінального кодексу України спеціальних складів злочинів;

г) розробка механізму реального контролю над доходами, а тим більше, з'ясування походження деяких статків і вилучення нагробованого в народу;

д) усунення диспропорцій у структурі Кодексу, необґрунтованого відступу від типової побудови статей його Особливої частини;

е) усунення невиправданої концентрації в диспозиціях норм, котрі в них закріплюються, ряду діянь, кожне з яких у принципі могло б становити зміст окремої норми;

є) організаційне забезпечення процесу внесення змін і доповнень до КК України, зокрема вирішення питання про його концептуальну визначеність;

ж) прийняття норми кримінального права у відповідності зі сформованою політичною, економічною тощо обстановкою в країні.

7. З метою підвищення можливостей дослідження ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів пропонується розробити єдину форму аналізу здійснення судочинства судами загальної юрисдикції. Для більшої повноти та об'єктивності такого дослідження необхідно в єдиній формі аналізу здійснення судочинства судами загальної юрисдикції враховувати всі акти помилування, які здійснюються у відповідності ст. 87 КК України.

8. На сучасному етапі одним з важливих і невідкладних завдань соціально-правових досліджень розвитку нашого суспільства є вивчення громадської думки про ефективність норм кримінального права у попередженні злочинів. Вирішення цього завдання дозволяє:

1) встановити рівень солідарності населення з деякими оцінками, виробленими в рамках правової ідеології і закріпленими в нормах права;

2) визначити межу згоди населення з окремими напрямами державної кримінальної політики;

3) виявити ступінь схожості – розбіжності між громадською думкою і позицією законодавця, що дозволяє удосконалювати систему норм кримінального права.

9. Для посилення дії ст. 368 КК України у попередженні хабарництва пропонується санкцію її ч. 1 викласти у такій редакції: «карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років та з конфіскацією майна».

10. Пропонується санкцію ч. 1 ст. 296 КК України (грубе порушення громадського порядку) викласти таким чином: «карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на строк до двох років».

11. Умовою ефективності норм кримінального права у попередженні злочинів є організаційне забезпечення процесу внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу України, зокрема вирішення питань про його концептуальну визначеність. В основу не тільки КК України, а й законопроектів про внесення змін і доповнень до нього, повинна бути покладена концепція, розроблена комісією у складі депутатів Верховної Ради України та провідних фахівців у галузі кримінального права і прийнята Верховною Радою України як закон. До прийняття як КК України, так і поточного кримінально-правового законодавства повинні пред'являтися однаково високі вимоги. У цьому законі серед інших статей повинні міститися дві статті такого змісту:

«Стаття ... Концепція законопроекту

Концепція законопроекту містить роз'яснення системи основоположних ідей і правил, відповідно до яких повинна визначатися структура та формулюватися склад і зміст взаємоузгоджених принципів, інститутів та норм закону, а також обґрунтовуватися зміни чинного законодавства і моделюватися наслідки передбачуваних змін».

«Стаття ... Експертиза законопроекту

Для оцінки якості пропозицій у зв'язку з прийняттям нового закону або вдосконаленням чинного законодавства повинна проводитися незалежна наукова експертиза. Незалежна наукова експертиза законопроекту здійснюється науковими установами, вищими навчальними закладами, провідними вченими і фахівцями відповідного профілю».

12. Обмежений процесуальний статус потерпілого від злочину негативно позначається на результатах боротьби зі злочинністю. Тому кримінальну політику України необхідно радикально змінити, а саме – посилити увагу до потреб, прав і законних інтересів потерпілих від злочинів, так, як це зроблено у цивільному процесі щодо позивача. Центральною процесуальною фігурою кримінального судочинства має бути потерпілий від злочину, а не злочинець. Без такої реформи кримінального процесу вжиття будь-яких заходів щодо посилення боротьби зі злочинністю не дасть позитивних результатів.

13. З метою підвищення статусу потерпілого від злочину, вважаємо за доцільне Кримінальний кодекс України доповнити статтю 88-1 наступного змісту:

«Стаття 88-1. Відшкодування шкоди, заподіяної злочином Незалежно від виду і розміру призначеного судом покарання особа, що вчинила злочин, зобов'язана відшкодувати заподіяну цим злочином шкоду в повному обсязі, а також всі витрати на провадження дізнання, розшуків, слідства, суду і виконання вироку».

14. Одним із напрямлень подолання рецидивної злочинності є удосконалення кримінального законодавства. Особливо це стосується ст. 81 Кримінального кодексу України «Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання». Цю статтю слід викласти в наступній редакції:

«Стаття 81. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання

1. До осіб, що відбувають покарання у виді виправних робіт, службових обмежень для військовослужбовців, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі, може бути застосоване умовно-дострокове звільнення від відбування покарання. Особу може бути умовно-достроково звільнено повністю або частково і від відбування додаткового покарання.

2. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання може бути застосоване, якщо засуджений сумлінною поведінкою і ставленням до праці довів своє виправлення.

3. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання може бути застосоване після фактичного відбуття засудженням:

а) не менше двох третин строку покарання, призначеного судом за злочин невеликої або середньої тяжкості, а також за необережний тяжкий злочин;

б) не менше трьох чвертей строку покарання, призначеного судом за умисний тяжкий злочин чи необережний особливо тяжкий злочин.

4. Особа, яка раніше звільнялася умовно-достроково і знову вчинила умисний злочин, не підпадає під повторне умовно-дострокове звільнення».

15. Прийняти Державну програму протидії злочинності у формі закону України. Для цього п. 1. ст. 30 Закону України «Про Кабінет міністрів України» – «Повноваження Кабінету міністрів України з розробки і забезпечення виконання загальнодержавних програм» – доповнити у п. 1 після слів «охорони довкілля» словами «протидії злочинності» і далі за текстом.

16. У Законі України «Про міліцію» передбачити існування національної і муніципальної міліції. В повноваження першої має входити розкриття злочинів, що загрожують національній безпеці, другої – охорона громадського порядку на місцевому рівні. За рахунок скорочення керівного складу та ліквідації підрозділів, що виконують непритаманні міліції функції (конвой підсудних, охорона посольств, проведення техогляду, здійснення позавідомчої охорони, нагляд у сфері імміграції та реєстрації фізичних осіб тощо) – кількість співробітників зменшити до 3 на 1000 мешканців.

17. На підставі визнання Конституцією України місцевого самоврядування (ст. 7) та поняття «державна служба» (ч. 2 ст. 38) для більш чіткого регулювання суспільних процесів на регіональному рівні провести адміністративно-територіальну реформу, що дозволить узгодити функції і завдання державних органів та органів місцевого самоврядування у механізмі протидії злочинності і забезпеченні внутрішньої безпеки суспільства.

18. Поряд із державними суб'єктами протидії злочинності в системі забезпечення внутрішньої безпеки в Україні формується громадська складова цієї системи. Вона є невід'ємним елементом цілісного механізму протидії злочинності та забезпечення життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави. Разом з тим для покращення функціональної діяльності у загально-системному механізмі протидії злочинності і забезпечення внутрішньої безпеки суспільства необхідно прийняти низку законів, зокрема, «Про основи недержавної системи безпеки», «Про детективну діяльність», «Про зброю», «Про службу безпеки суб'єктів господарювання та інших юридичних осіб».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Панов Н. И. Понятийные аппараты наук криминального цикла : соотношение и взаимосвязь // Государство и право. – 2001. – № 5. – С. 57.
2. Мірошніченко Є.О. Проблеми кримінального права і судочинства. – Х. : СПД ФО Сілічева С.О., 2005. – 148 с.
3. Коржанський М.Й. Уголовне право України. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів. – К. : 1966. – 336 с.
4. Полное собрание Русскихх летописей. Томъ второй. Ипатіевская летопись. – Санктпетербург, 1845. – 379 с.
5. Коржанський М.Й. Нариси уголовного права. – К. : ТОВ «Генеза», 1999. – 208 с.
6. Коржанський М.Й. Спогади. – К. : Атіка, 2003. – 110 с.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; гол. редкол.: П. С. Сохань. – Репринт. вид. – К. : Наукова думка, 1991 – 1998. – (Пам'ятки історичної думки України). – Т. 3 : До року 1340. – 1993. – 586 с.
8. Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів. Навчальний посібник. – 2-ге видання. – К. : 2002. – 639 с.
9. Гордецький О.С. Юридична термінологія має бути зрозумілою / О.С. Городецький // Збірник наукових праць : Науковий пошук, розв'язання актуальних проблем юридичної науки – сутність життя вченого і педагога. До 90- річчя академіка П.П. Михайленка. – К. : «Аванпост-Прим», 2004. – С. 348-349.
10. Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина. Підручник. – Видання 2-ге, доповнене і перероблене. – К. : Атіка, 2009. – 512 с.
11. Философский энциклопедический словарь. – М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1989. – 815 с.
12. Большая энциклопедия «ТЕРРА» : в 62 томах. Т. 10. – М. : Терра-Книжный-клуб, 2006. – 591 с.
13. Український радянський енциклопедичний словник. Видання друге. – К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1986. – Т. 1. – 751 с.
14. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол. : Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : «Українська енциклопедія», 1998–2004. – Т. 1 : А–Г. – 1998. – 672 с.

15. Современная Украинская энциклопедия. – Т. 3. – Х. : «Клуб Сімейного Дозвілля», 2006. – 416 с.
16. Українська радянська енциклопедія. – К. : Голов. ред. Української радянської енциклопедії, 1960. – Т. 3. – 575 с.
17. Українська радянська енциклопедія.– К. : Голов. ред. Української радянської енциклопедії, 1978. – Т. 2. – 575 с.
18. Педагогическая энциклопедия. – Т. 1. – М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1964. – 830 с.
19. Философская энциклопедия.– М. : Гос. науч. изд-во «Советская энциклопедия», 1960. – Т. 1. – 504 с.
20. Энциклопедический словарь в двух томах. – Т. 1. – М. : Гос. науч. изд-во «Советская энциклопедия», 1963. – 656 с.
21. Большая советская энциклопедия. Третье издание.– М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1969 – 1978. – Т. 5 : Вешин – Газли. – 1971.– 638 с.
22. Беларуская энцыклапедыя. Т. 4. – Мінск : Изд-во «Беларуская энцыклапедыя», 1997. – 479 с.
23. Большая Российская энциклопедия : в 30 т. Т. 5. – М. : Б.Р.Э., 2006. – 783 с.
24. Енциклопедія сучасної України. – Том 5. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. – 727 с.
25. Современный философский словарь. Под ред. д. филос. н., проф. В.Е. Кемерова. – Москва – Бишкек – Екатеринбург : «Одиссей», 1996. – 608 с.
26. Українська радянська енциклопедія. Вид. друге. – Т. 10. – К. : Голов. ред. Української радянської енциклопедії, 1983. – 544 с.
27. Современная Украинская энциклопедия. – Т. 13. – Х. : «Клуб Сімейного Дозвілля», 2006. – 416 с.
28. Номоконов В.А. Проблема свободы воли в советском уголовном праве : автореф. дис. на соискан. науч. степени кандидата наук : спец. 12.00.08. – Свердловск, 1974. – 21 с.
29. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол. : Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : «Українська енциклопедія», 1998–2004. – Т. 5 : П–С. – 2003. – 736 с.
30. Философская энциклопедия. – М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1967. – Т. 4. – 591 с.
31. Український радянський енциклопедичний словник. – К. : Голов. ред. Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1968. – Т. 3. – 855 с.

32. Большая советская энциклопедия. Третье издание. – М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1969 – 1978. – Т. 23 : Сафлор – Соан. – 1976. – 639 с.

33. Сундуrow Ф.Р. Лишение свободы и социально-психологические предпосылки его эффективности. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1980. – 215 с.

34. Александров Ю.В., Гель А.П., Семаков Г.С. Криминология : Курс лекций. – К. : МАУП, 2002. – 296 с.

35. Коваленко О. И., Филонов В. П. Курс лекций по криминологии и профилактике преступлений. – Донецк : Донеччина, 1995. – 592 с.

36. Зеленский А.Ф. Криминология : Учебное пособие. – Х. : Рубикон, 2000. – 240 с.

37. Иванов Ю.Ф., Джуца О.М. Криминология : Навчальний посібник. – К. : Вид-во Паливода А.В., 2006. – 264 с.

38. Кальман А.Г., Христич И.А. Понятийный аппарат в современной криминологии (терминологический словарь). – Х. : Новасофт, 2005. – 272 с.

39. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / [М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.]; під. ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків : Юрінком Інтер – Право, 2001. – 416 с.

40. Кримінальний кодекс України : за станом на 1 січня 2008 р. – Х. : Одиссей, 2008. – 264 с.

41. Шаргородский М.Д. Наказание, его цели и эффективность. – Л. : Ленинград. гос. ун-т, 1973. – 160 с.

42. Митрофанов А.А. Основні напрями кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юр. наук : спец. 12.00.08. – К., 2005. – 17 с.

43. Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави : теоретичні, історичні та правові проблеми. – К. : Атіка, 2005. – 330 с.

44. Ківенко Н.В. Девіантна поведінка : сучасна парадигма : Монографія. – Ірпінь : Академія державної податкової служби України, 2002. – 240 с.

45. Воробей П.А. Завдання і дія кримінального закону. – К. : Генеза, 1997. – 157 с.

46. Алексеев А.И. Криминологическая профилактика : теория, опыт, проблемы : [Монография] / А.И. Алексеев, С.И. Герасимов, А.Я. Сухарев. – М. : НОРМА, 2001. – 481 с.

47. Шакун В.І. Суспільство і злочинність. – К. : Атіка, 2003. – 256 с.
48. Недбайло П.О. Норми права : конспект лекцій. – Х. : Харків. юрид. ін-тут, 1966. – 48 с.
49. Костенко О.М. Воля і свідомість злочинця (дослідження з застосуванням принципу натуралізму) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. юр. наук : спец. 12.00.08. – К., 1995. – 46 с.
50. Багрий-Шахматов Л.В. Уголовно-правовые и криминологические проблемы коррупции, теневой экономики и борьбы с ними : учебное пособие. – Одесса : Латстар, 2001. – 529 с.
51. Стручков Н.А. О механизме взаимного влияния обстоятельств, обуславливающих совершение преступлений // Сов. государство и право. – 1966. – № 10. – С. 115-119.
52. Злобин Г.А. О методологии изучения эффективности уголовного наказания в советском уголовном праве и криминологии // Вопросы предупреждения преступлений. – М., 1965. – № 7. – С. 60-64.
53. Керимов Д.А. Категории действительности и возможности в праве // Советское государство и право. – 1968. – № 8. – С. 17-19; Явич Л.С. Эффективность действия правовой нормы // Советское государство и право. – 1970. – С. 40-43.
54. Фаткулин Ф.Н. Социальная ценность правовых норм. – Казань, 1977. – 236 с.
55. Эффективность правовых норм / [В.Н. Кудрявцев, В.И. Никитинский, И.С. Самощенко, В.В. Глазырин] – М. : Юрид. лит., 1980. – 280 с.
56. Эффективность борьбы с преступностью и совершенствование законодательства в свете Конституции СССР. – Уфа : Башкирский гос. ун-т, 1980. – 130 с.
57. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності. – К. : Атіка, 2004. – 296 с.
58. Бауэр А. Философия и прогностика. Мировоззренческие и методологические проблемы общественного прогнозирования. Пер. с нем. – М. : Прогресс, 1971. – 424 с.
59. Яковлев А.М. Преступность и социальная психология. – М. : Юрид. лит., 1971. – 248 с.
60. Литературная газета. – 1990. – № 30. – С. 12.
61. Жалинский А.Э. Эффективность профилактики преступлений и криминологическая информация. – Львов : Львов. гос. ун-т, 1980. – 210 с.

62. Баранов В.М. Истинность норм советского права. – Саратов : Саратов. ун-т, 1989. – 397 с.
63. Кенни К. Основы уголовного права. – М. : Иностранная литература, 1949. – 597 с.
64. Коробеев А.И. Уголовно-правовая политика : тенденции и перспективы. – Красноярск : Красноярский ун-т, 1991. – 240 с.
65. Наумов А.В. Механизм уголовно-правового регулирования // Криминологические и уголовно-правовые идеи борьбы с преступностью. – М. : Инс-т государства и права РАН, 1996. – С. 4-25.
66. Морозов А. Ю. Рецидив преступлений и рецидивная преступность женщин : автореф. дис. на соискан. науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. – Ставрополь, 2000. – 19 с.
67. Курс советского уголовного права : В 5-и т. – Т. 2. Часть общая. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1970. – 672 с.
68. Кримінологія. Загальна та Особлива частини : підручник / [І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман, О.В. Лисодед; ред. І.М. Даньшин]. – Х. : Право, 2003. – 352 с.
69. Судова статистика : Аналіз здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2009 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 5. – С. 20-27.
70. Яковлев А.М. Взаимодействие личности со средой как предмет криминологического исследования // Сов. государство и право. – 1966. – № 2. – С. 58.
71. Леонтьев А.Н. Проблема деятельности в психологии // Вопросы философии. – 1972. – № 9. – С. 27-30.
72. Ратинов А.Р. Личность преступника и проблема ценности // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 29. – М., 1981. – С. 111-116.
73. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. – М. : БИМПА, 1995. – 304 с.
74. Кудрявцев В.Н. Избранные труды по социальным наукам. – Т. 1 : Общая теория. Уголовное право. – М. : Наука, 2002. – 567 с.
75. Мирошниченко Н.А., Музыка А.А. Уголовно-правовая борьба с наркоманией. – Киев; Одесса : Вища школа, 1988. – 298 с.
76. Жалинский А.Э. Специальное предупреждение преступлений в СССР. – Львов : Львов. гос. ун-т, 1976. – 439 с.
77. Блувштейн Ю.Д. Предупреждение преступлений в обществе развитого социализма. – Минск, 1980. – 104 с.

78. Лизогуб Б.В. Про деякі проблеми застосування норм Кримінального кодексу України, спрямованих на посилення протидії організованій злочинності // Новий Кримінальний кодекс України : питання застосування і вивчення : Матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків) 25-26 жовт. 2001 р. – К.– Х., 2002. – С. 67-70.

79. Маляренко С. Про публічність і диспозитивність у кримінальному судочинстві України та їх значення // Вісник Верховного Суду України. – К., 2004. – № 7. – С. 2-11.

80. Недбайло П.Е. Советские социалистические правовые нормы. – Львов : Львов. ун-т, 1959. – 169 с.

81. Братко А.Г. Запреты в советском праве : вопросы теории. – Саратов : Саратов. ун-т, 1979. – 92 с.

82. Галкин В.М. Классификация уголовно-правовых норм // Проблемы совершенствования советского законодательства. – М. : 1976. – Вып. 5. – С. 143-146.

83. Алексеев С.С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. – М. : Юрид. лит., 1989. – 288 с.

84. Сорокин В.Д. Избранные труды. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. – 1084 с.

85. Тоболкин П.С. Социальная обусловленность уголовно-правовых норм. – Свердловск : Сред.-Урал. кн. изд-во, 1983. – 177 с.

86. Уголовное право на современном этапе : проблемы преступления и наказания / Н.А. Беляев, В.К. Глистин, В.В. Орехов и др. – СПб. : С.-Петербург. ун-т, 1992. – 608 с.

87. Звечаровский И.Э. Уголовно-правовые нормы, поощряющие посткриминальное поведение личности. – Иркутск : Иркут. ун-т, 1991. – 156 с.

88. Кримінальна справа № 1-162/2004 // Архів Кагарлицького районного суду Київської області за 2007 р.

89. Хряпінський П.В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України : навч. пос. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 192 с.

90. Рабинович П.М. Конкретизация правовых норм (общетеоретические проблемы) // Правоведение. – 1985. – № 6. – С. 32-35.

91. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. – М. : Юрид. лит., 1999. – 352 с.

92. Малков В.П. Множественность преступлений и ее формы по советскому уголовному праву. – Казань : Казанск. ун-т, 1982. – 176 с.

93. Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений : учеб. пособ. для вузов по спец. «Правоведение». – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 181 с.

94. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. Второе издание, переработанное и дополненное. – М. : Юристъ, 2007. – 302 с.

95. Благоев Е.В. Применение уголовного права. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 504 с.

96. Кримінальне право України : Особлива частина : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.]; за ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків : Юрінком Інтер – Право, 2003. – 494 с.

97. Тенчов Э.С. Институты уголовного права : система и взаимосвязь // Сов. государство и право. – 1986. – № 8. – С. 63-65.

98. Общая теория права : Учебник для юрид. вузов / [Ю.А. Дмитриев, И.Ф. Казьмин, В.В. Лазарев и др.]; под ред. А.С. Пиголкина. – М. : МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1995. – 384 с.

99. Козаченко И.Я. Уголовное право : Общая часть : Учебник для вузов. – М. : Инфра, 1998. – 768 с.

100. Новий тлумачний словник української мови : у 3-х т. : 42000 сл. / уклад. В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. – 2-ге вид., випр. – К. : Аконіт, 2004. –Т. 3 : П-Я. – 2004. – 864 с.

101. Лопашенко Н.А. Основы уголовно-правового воздействия : Уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 337 с.

102. Бажанов М.И. Назначение наказания по советскому уголовному праву. – К. : Вища школа, 1980. – 216 с.

103. Мальцев В.В. Принципы уголовного права и их реализация в правоохранительной деятельности. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 692 с.

104. Керимов Д.А. Философские основания политико-правовых исследований. – М. : Мысль, 1986. – 330 с.

105. Байтин М.И. О современном нормативном понимании права // Ежегодник российского права. – М., 2000. – С. 216-218.

106. Поленина С.В. Законотворчество в Российской Федерации. – М. : Инс-т государства и права РАН, 1996. – 145 с.

107. Гацелюк В.О. Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції). – Луганськ : Луганськ. держ. ун-т внутр. справ, 2006. – 280 с.

108. Уголовный кодекс Российской Федерации : по сост. на 1 января 1997 г. Офиц. текст. – М. : ИНФРА-М – Кодекс, 1997. – 210 с.

109. Конституція України : Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. (Із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004 // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 2. – Ст. 44) // Законодавство України / Інформ.-аналіт. центр «Інфодиск». – 2006. – № 11.

110. Кругликов Л.Л. Юридические конструкции и символы в уголовном праве. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. – 334 с.

111. Про судову практику в справах про перевищення влади або службових повноважень : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 грудня 2003 р. № 15 // Постанови Пленуму Верховного Суду України (1972 – 2004) : Офіц. вид. / За заг. ред. В.Т. Малярєнка. – К. : Ін Юре, 2004. – С. 168-169.

112. Кругликов Л.Л. К вопросу о пробелах в уголовном праве и путях их преодоления // Государство и право на рубеже веков : Материалы всерос. конф. Криминология. Уголовное право. Судебное право. – М., 2001. – С. 74-78.

113. Утевский Б.С. Вина в советском уголовном праве. – М. : Госюриздат, 1950. – 319 с.

114. Ной И.С. Новое в трактовке основных уголовно-правовых понятий // Сов. государство и право. – 1982. – № 7. – С. 95-98.

115. Базылев Б.Т. Сущность санкций в советском праве // Правоведение. – 1976. – № 5. – С. 34-37.

116. Келина С.Г. Принципы советского уголовного права. – М. : Наука, 1988. – 176 с.

117. Кругликов Л.Л. Уголовно-правовые средства обеспечения справедливости наказания : учеб. пособ. – Ярославль : Яросл. гос. ун-т, 1986. – 70 с.

118. Мальцев В.В. Принципы уголовного законодательства и общественно опасное поведение // Государство и право. – 1997. – № 2. – С. 99-103.

119. Похмелкин В.В. Социальная справедливость и уголовная ответственность. – Красноярск : Красноярский ун-т, 1990. – 177 с.

120. Колодій А.М. Принципи права України : Монографія. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.

121. Кримінальне право України. Особлива частина : Підручник / за ред. проф. М.І. Мельника та доц. В.А. Клименка. – К. : Юридична думка, 2004. – 655 с.

122. Брайнин Я.М. Уголовный закон и его применение. – М. : Юрид. лит., 1967. – 240 с.

123. Евграфов П.Б. Некоторые теоретические вопросы структуры, содержания и формы права // Проблемы правоведения. – 1976. – Вып. 33. – С. 34-37.

124. Тенчов Э.С. Уголовный закон в Российской Федерации : понятие, задачи, основные черты // Уголовный закон и преступление. – Иваново, 1997. – С. 16-18.

125. Ковалев М.И. Советское уголовное право : Курс лекций. – Вып. 2. – Свердловск : Свердлов. юрид. инс-т, 1974. – 226 с.

126. Алексеев С.С. Структура советского права. – М. : Юрид. лит., 1975. – 263 с.

127. Уголовное право : Общая часть / [4-е изд., перераб.]. – М. : Юрид. изд-во Министерства юстиции СССР, 1948. – 575 с.

128. Зеленецкий В.С. Количественный подход к характеристике структурных элементов Особенной части Уголовного кодекса Украины. – Х. : Восточно-региональный центр гуманитарно-образоват. инициатив, 2001. – 28 с.

129. Ушаков А.В. Норма, статья, состав преступления // Уголовно-правовые и процессуальные гарантии защиты конституционных прав граждан : межвуз. темат. сб. – Калининград : Калининградский гос. ун-т, 1980. – С. 18 – 23.

130. Мицкевич А.В. Акты высших органов советского государства. Юридическая природа нормативных актов высших органов государственной власти и управления СССР. – М. : Юрид. лит., 1967. – 175 с.

131. Кропачев Н.М. Механизм уголовно-правового регулирования : автореф. дис. на соискан. науч. степени док. юр. наук : спец. 12.00.08. – СПб. : С-Петербург. гос. ун-т, 2000. – 27 с.

132. Баранов В.М. Примечания в российском праве : природа, виды, проблемы реализации. К вопросу о понятии «примечание в праве» // Проблемы юридической техники. – Нижний Новгород, 2000. – 423 с.

133. Уголовный кодекс Республики Беларусь : Текст с изм. и доп. по сост. на 1 декабря 1996 г. – Минск : Амалфея, 1997. – 207 с.

134. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III (з наступними змінами) // Законодавство України / Інформ.-аналіт. центр «Інфодиск». – 2006. – № 11.

135. Вопленко Н.Н. Официальное толкование норм права. – М. : Юрид. лит., 1976. – 118 с.

136. Кримінальний кодекс України : Затверджений Законом УРСР від 28 грудня 1960 р. // Кодекси України. – У 3-х кн. – 2-е вид. / Відп. ред. В.Ф. Бойко; Верховний Суд України. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – Кн. 3. – 528 с.

137. Тимошук С. В Украине процветает коррупция // Имею право. – 2006. – № 26 (июль – август). – С. 2.

138. Правові проблеми боротьби зі злочинністю : зб. наук. праць. – Х. : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2002. – 217 с.

139. Довбишук И. «Оноприенко был болен не психически, а социально» // Имею право. – 2006. – № 26 (июль – август). – С. 6.

140. Шевченко О.Т. Нужна ли Украине смертная казнь? – Х. : Фолио, 1997. – 96 с.

141. Улицкий С.Я. Размышления о действии уголовного закона : Учеб. пособ. – Владивосток : Рос. таможенная академия, 2003. – 65 с.

142. Иванов А.М. Организованная преступность и борьба с ней в Японии. – Владивосток : Дальневосточ. ун-т, 2000. – 188 с.

143. Евразия – Новости. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://osetia.evrazia.org/article/3>.

144. Ефремов С. Криміналізація організованої злочинної діяльності у чинному Кримінальному кодексі України // Право України, 2003. – № 7. – С. 95-99.

145. Литвак О.М. Держава і злочинність. – К. : Атіка, 2004. – 304 с.

146. Закалюк А. Організована злочинна діяльність : сутність і потреби нормативного визнання // Вісник Академії правових наук України. – Х., 2002. – № 1 (28). – С. 130-141.

147. Джу́жа О. Кримінологічна експертиза як один із напрямків кримінологічної практики // Право України. – 2003. – № 10. – С. 95-100.

148. Шмаров И.В. Эффективность общепредупредительного воздействия наказания // Сов. государство и право. – 1969. – № 11. – С. 99-114.

149. Смирнов В.Г. Функции советского уголовного права : предмет, задачи и способы уголовно-правового регулирования. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1965. – 185 с.

150. Аванесов Г.А. Теория и методология криминологического прогнозирования. – М. : Юрид. лит., 1971. – 334 с.

151. Наташев А.Е., Основы теории исправительно-трудового права. – М. : Юрид. лит., 1967. – 191 с.

152. Астемиров З.А. Уголовная ответственность и наказание несовершеннолетних : Теоретическое. введение в изучение спецкурса : учеб. пособ. – М. : Юрид. лит., 1970. – 125 с.

153. Советское уголовное право. Часть общая : Учебник для юрид. фак. и ин-тов. – М. : Госюриздат, 1962. – 450 с.

154. Мицкевич А.Ф. Уголовное наказание : понятие, цели и механизмы действия. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. – 327 с.

155. Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений / Пер. с англ. – М. : Прогрес, 1979. – 363 с.

156. Судова практика з перегляду кримінальних справ в касаційному порядку // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 5. – С. 20-27.

157. Панов М.І. Політико-правові інститути сучасності : структура, функції, ефективність. – К. : Ін Юре, 2005. – 384 с.

158. Попович В.М. Теорія детінізації економіки : монографія. – Ірпінь : Академія державної податкової служби України, 2001. – 524 с.

159. Гончаренко С.В. Преступная небрежность. Уголовно-правовой и криминологический аспекты : автореф. дис. на соиск. науч. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. – К., 1990. – 20 с.

160. Чубарев В.Л. Опасность лиц, совершающих преступные деяния. – К., 1993. – 144 с.

161. Меркушин В.В. Борьба с транснациональной организованной преступностью. – Минск : Амалфея, 2003. – 207 с.

162. Шинальський О.І. Покарання в системі засобів протидії злочинності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.08. – К., 2003. – 26 с.

163. Карпец И.И. Преступность : иллюзии и реальность / И.И. Карпец. – М. : Российское право, 1992. – 347 с.

164. Гальперин И.М. Социальная справедливость и наказание // Сов. государство и право. – 1986. – № 10. – С. 72-76.

165. Бородин С.В. Уголовно-правовые и иные проблемы безопасности личности в России // Криминологические и уголовно-правовые идеи борьбы с преступностью. – М. : Инст-т государства и права РАН, 1996. – С. 26-34.

166. Заява Президії Верховного Суду України та претензії Ради суддів України // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 6. – С. 7-9.

167. Фесенко Є В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони. – К. : Атіка, 2004. – 279 с.
168. Хмелева Г.Г. Конкретизация юридических норм в правовом регулировании. – Львов : Львов. гос. ун-т, 1988. – 105 с.
169. Макарь И.М. Уголовное право Республики Молдова. Часть Общая : Учебник. – Кишинев, 2003. – 430 с.
170. Варфоломеева Т.В. Уголовное законодательство // Советский закон : права граждан и организаций. – К., 1988. – 336 с.
171. Квашиш В.Е. Рецидивная преступность в период обязательного привлечения к труду // Проблемы применения наказаний, не связанных с лишением свободы : Сборник научных трудов ВНИИ МВД СССР. – М., 1988. – С. 44-53.
172. Закалюк А.П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения. – М. : Юрид. лит., 1986. – 191 с.
173. Борьба с групповыми правонарушениями несовершеннолетних. – К. : Наукова думка, 1982. – 200 с.
174. Нікітін Ю.В. Становлення теоретичних засад безпеки / Ю.В. Нікітін // Вісник прокуратури. – 2008. – № 10 (88) жовтень. – С 124-128.
175. Ошеров М.С. Общественное мнение и право / М.С. Ошеров, Л.И. Спиридонов. – Л. : Ленинград. гос. ун-т, 1985. – 193 с.
176. Ратинов А.Р. Структура правосознания и некоторые методы его исследования // Методология и методы социальной психологии. – М., 1977. – С. 209-215.
177. Яковлев А.М. Правосознание как объект конкретно-социологического исследования // Ученые записки ВНИИСЗ. – М., 1971. – Вып. 23. – С. 11-15.
178. Сахаров А.Б. Об антисоциальных чертах личности преступника // Сов. государство и право. – 1970. – № 10. – С. 113-118.
179. Долгова А.И. Дефекты правового сознания несовершеннолетних // Соц. законность. – 1970. – № 2. – С. 23-29.
180. Миньковский Г.М. Некоторые методические и организационные вопросы изучения правосознания младших подростков и совершенствования их правового воспитания // Вопросы эффективности правового воспитания. – М., 1977. – С. 153-159.
181. Социология преступности. – М. : Прогресс, 1966. – 368 с.
182. Шегорцов В.А. Социология правосознания. – М. : Мысль, 1981. – 174 с.

183. Бельский К.Т. Формирование и развитие социалистического правосознания. – М. : Высшая школа, 1982. – 183 с.

184. Уледов А.К. Общественное мнение и его целенаправленное формирование // Политическое самообразование. – 1975. – № 7. – С. 31-35.

185. Сафаров Р.А. Общественное мнение и государственное управление. – М. : Юрид. лит., 1975. – 255 с.

186. Ромовська З. Моральність права : міф чи реалія? // Юридичний вісник України. – 2003. – № 10. – (8 – 14 березня). – С. 8.

187. Коржанський М.Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина загальна : Курс лекцій. – К. : Атіка, 2001. – 432 с.

188. Веллер М. Казнить! Сорок тезисов в осуждение убийцы // Телеграф. – 2002. – 11–17 лютого. – С. 9.

189. Отмена смертной казни в Республике Беларусь. – Минск : Тесей, 2003. – 263 с.

190. Козлов Ю.Г. Изучение общественного мнения о борьбе с преступностью и путях ее совершенствования // Криминологические проблемы правосознания и общественного мнения о преступности : сборник научных трудов / Всесоюзный институт по изучению причин преступности и разработке мер предупреждения преступности. – Москва – Прага, 1986. – С. 121-127.

191. Полиция и права человека : учеб. пособ. – Х. : Нац. ун-т внутр. дел, 2004. – 140 с.

192. Чалий С. Довіра – нижче плінтуса // Свобода. – 2005. – № 44. – 20–26 грудня.

193. Жданов И., Якименко Ю. Украина в XXI веке : вызовы для политической элиты // Зеркало недели. – 2003. – № 44. – 15 ноября.

194. Дудина А. Оперативники требовали от наркоторговцев взятки // Сегодня. – 2003. – 29 апреля.

195. Панченко А. Хочешь «прибавку» к зарплате – напиши инструкцию // Сегодня. – 2004. – 16 марта.

196. Нікітін Ю.В. Протидія злочинності громадськими організаціями як невід’ємна складова єдиної системи забезпечення внутрішньої безпеки суспільства / Ю.В. Нікітін // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. Кримінальна юстиція в Україні : сучасний стан та перспективи розвитку. Спеціальний випуск № 6. – У трьох частинах. – Луганськ, 2010. – Ч. 2. – С. 65-72.

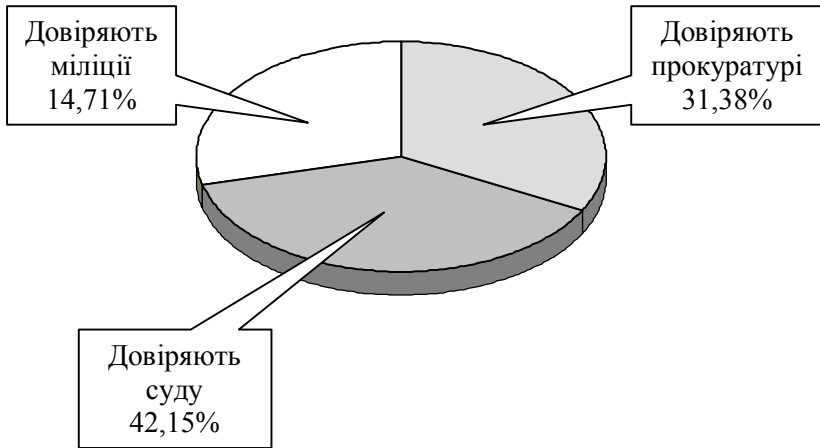

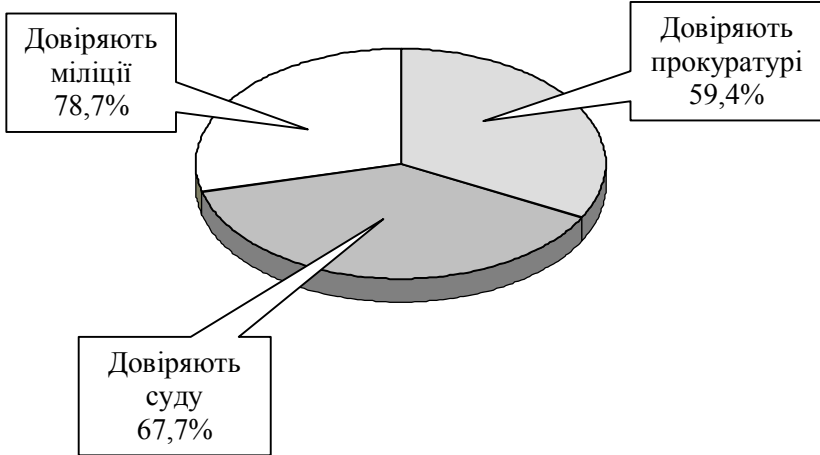

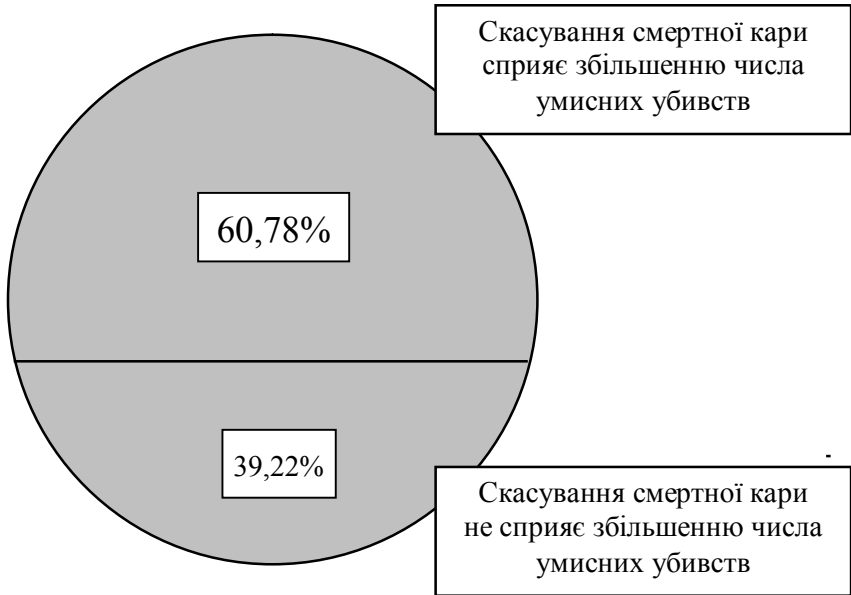
**Рівень довіри громадян України
до правоохоронних органів і суду**

**Рівень довіри слідчих МВС України
до правоохоронних органів і суду**

**Думка громадян України
щодо скасування смертної кари**

АНАЛІТИЧНА ДОВІДКА

за результатами анкетування, в якому прийняли участь 511 мешканців м. Києва та 275 слідчих м. Києва і Київської обл. щодо скасування смертної кари в Україні 2001 р., довіри до міліції, прокуратури та суду, а також причин незадовільної роботи правоохоронних органів України у боротьбі зі злочинністю.

Згідно з проведеним нами анкетуванням 60,78% громадян України переконані, що скасування смертної кари в Україні сприяє збільшенню числа умисних вбивств, а 80,4% вважають, що введення знову смертної кари мало б попереджувальне значення. При цьому 73,5% громадян вважають доцільним зберегти смертну кару за умисне вбивство, 67,76 % – за терористичний акт, 14,7% – за бандитизм, 10,78% – за державну зраду, 2,94% – за диверсію, 1,96 – за шпигунство.

Відповідно цього дослідження міліції довіряють 14,71% опитаних громадян, не довіряють 85,29%, прокуратурі, відповідно, – 31,38% і 68,62%, суду – 42,15% і 57,85%. Основні недоліки в діяльності правоохоронних органів України по боротьбі зі злочинністю, на думку громадян, зумовлені:

а) відсутністю цілеспрямованої і предметної діяльності державних органів по боротьбі зі злочинністю – 17,64%;

б) низьким рівнем підготовки кадрів правоохоронних органів – 46%;

в) корумпованістю державних структур і організованої злочинності – 67%;

г) «офіційною» комерціалізацією підходу до розв'язання проблем забезпечення життєдіяльності правоохоронних органів – «придбання» техніки, канцелярського приладдя, бензину, ремонт службових приміщень на «спонсорській основі» тощо – 41,17%.

Проведене нами опитування слідчих МВС України свідчить, що 74,19% з них вважають – скасування смертної кари в Україні у 2001 р. сприяло збільшенню числа умисних вбивств, а 85,75% переконані – введення знову страти за умисне вбивство мало б попереджувальне значення. При цьому 79% слідчих вважають доцільним зберегти смертну кару за умисне вбивство, 64,4% – за терористичний акт, 39,6% – за бандитизм, 23,6% – за диверсію,

22,03% – за державну зраду, 15,2% – за шпигунство. Характерно, що в Києві 90,25% слідчих вважають: відновлення смертної кари за умисне вбивство мало б попереджувальне значення, а в Київській області – 81,2%. Таку розбіжність у поглядах можна пояснити кількістю вчинених умисних вбивств у місті і в сільській місцевості.

Дані опитування серед слідчих МВС України свідчать, що 78,7% з них довіряють міліції, 59,4% прокуратурі і 67,7% суду. Слід підкреслити, що в м. Києві слідчі більше довіряють міліції – 80,49% і прокуратурі – 51,22%, а в сільській місцевості суду – 74,36%.

Ті ж слідчі вказали, що основні недоліки в діяльності правоохоронних органів України по боротьбі зі злочинністю зумовлені:

а) відсутністю цілеспрямованої і предметної діяльності державних органів по боротьбі зі злочинністю (м. Київ – 14,63%, Київська область – 38,46%);

б) низьким рівнем підготовки кадрів правоохоронних органів (м. Київ – 26,83%, Київська область – 36,75%);

в) корумпованістю державних структур і організованої злочинності (м. Київ – 24,39%, Київська область – 44,14%);

г) «офіційною» комерціалізацією підходу до розв'язання проблем забезпечення життєдіяльності правоохоронних органів – «придбання» техніки, канцелярського приладдя, бензину, ремонт службових приміщень на «спонсорській основі» тощо (м. Київ – 43,37%, Київська область – 64,96%). Звертає на себе увагу значне розходження в поглядах слідчих м. Києва і слідчих Київської області. Безперечно, це можна пояснити кількістю скоєних злочинів, рівнем підготовки кадрів, матеріальним забезпеченням в м. Києві та Київській області тощо.

При співставленні думки громадян і слідчих України відносно смертної кари чітко видно, що слідчі більше схильні вважати (74,19%), що скасування страти в Україні у 2001 р. сприяє збільшенню числа навмисних убивств порівнянню з громадянами України (60,78%).

Також значно розходяться думки громадян і слідчих України відносно злочинів, за які варто було б зберегти смертну кару. Так, наприклад, 23,6% слідчих вважають за необхідне зберегти смертну кару за диверсію, у той час як лише 2,94% громадян так вважають. Відповідно за бандитизм – 39,6% і 14,7%, шпигунство – 15,2% і 1,96%, державну зраду – 22% і 19,78%.

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ

Нікітін Юрій Вікторович

доктор юридичних наук, доцент

Рощина Інна Олександрівна

кандидат юридичних наук, доцент

**ЕФЕКТИВНІСТЬ НОРМ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ
У ПОПЕРЕДЖЕННІ ЗЛОЧИНІВ**

Монографія

Макет, комп'ютерна верстка

Т. І. Ковальова

ВНЗ «Національна академія управління»
03151, Україна, м. Київ, вул. Вінницька, 10
Тел.: (044) 246-24-44
Факс: (044) 246-24-32
E-mail: office@nam.kiev.ua
Інтернет: www.nam.kiev.ua

Підписано до друку 12.03.2014 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 9,77. Обл.-вид. арк. 8,85. Тираж 300 прим. Зам 33.

Віддруковано в типографії ТОВ «Наш Формат»,
02151, м. Київ, Проспект Мира, 7.